

ZEMAŞERİ'NİN 'RUÛSU'L-MESÂİL' İSİMLİ HİLÂF TÜRÜ ESERİNİN TAHLİL EDİLMESİ

THE ANALYSIS OF THE ZAMAKHSHERİ'S CONTROVERSIAL WORK CALLED 'RUUS AL-MASHAIL'

ABDÜLKADİR TEKİN

Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslami Bilimler Bölümü
Asst. Prof., Amasya University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic Islamic Sciences

abdulkadir.tekin@amasya.edu.tr
https:// orcid.org/0000-0002-4616-6415

MAKALE BİLGİSİ	ARTICLE INFORMATION
Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Received
24 Mayıs 2019	24 May 2019
Kabul Tarihi	Accepted
13 Ekim 2019	13 October 2019
Yayın Tarihi	Published
30 Aralık 2019	30 December 2019
Yayın Sezonu	Pub Date Season
Aralık	December
Doi	
https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.569949	

ATIF/CITE AS

Tekin, Abdulkadir, "Zemaşeri'nin 'Ruusu'l-Mesail' isimli Hilaf Türü Eserinin Tahlil Edilmesi - The Analysis of the Zamakhsheri's Controversial Work Called 'Ruus Al-Mashail' ", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Journal of Divinity Faculty of Hitit University* 36 (Aralık-December 2019): 463-496.

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

<http://dergipark.gov.tr/hititilahiyat>

Copyright © Published by Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Journal of Divinity Faculty of Hitit University, Çorum, Turkey. All rights reserved.

**Zamahşeri'nin "Ruûsu'l-Mesâil"
İsimli Hilâf Türü Eserinin Tahlil Edilmesi**

**The Analysis of the Zamakhsheri's Controversial Work called
"Ruus al-Mashail"**

Abstract

Zamahsheri, a figure recognized as an authority on the subject of Arabic language and literature, is a versatile scholar. Zamahsheri, who has extensive knowledge in science such as commentary, fiqh, hadith and kalam, is a dark Mutazila in the belief and a member of the Hanafi denomination in practice. His work titled "Ruus al-mashail", which he received a remnant of relevance to the jurisprudence, has an important place in the science of the Dispute. In this work, Zamahsheri presents to his readers the comparative provisions of the Hanafi sect, whose members are different from those of the Shafi sect, mostly without any preference, in the context of mutual proofs. It is possible to say that this aspect is a good jurist besides other widely known aspects of Zamahshari. In his other works, we see that he did not follow the same style in the Hanafi sect, which is a member of the operative in this work of Zemahsari, who is attracted to the mu'tazilian supporters and criticized his opponents hardly, and is more tolerant. It is possible to say that the author intends to make a multi-faceted fiqh thought away from the confession of the reader in this direction. In this study, it was tried to determine the direction of Zemahshari's fiqhism (jurisdiction) in the context of his work "Ruus al-mashail", which in the field of dispute science, which requires expertise from the subordinate disciplines of fiqh.

Keywords: Canon law, Zamakhsheri, al-Hanafi, Ruus al-mashail, Science of Dispute.

Summary

Zamahsheri who came to the forefront with his competence in the fields of language, eloquence and commentary, has many works in different fields and especially fame with his exegesis called "al-Khessâf". Zamahsheri has written his work called "Ruus al-mashail" which contains controversial issues between Hanafi and Shafi'i sects. His work titled "Ruus al-mashail", which he received a remnant of relevance to the jurisprudence, has an important place in the science of the Dispute. There is no hesitation when this work belongs to Zamahsheri. The only manuscript of this work dated a.h. 576 by Abdullah Nazır Ahmad has been printed. This work is a rare work

that reflects and reveals his relatively more background-like jurist personality. This work reveals that Zamahşeri is also a competent jurist among other widely known aspects. Because, by revealing the evidence of the two sides, to obtain a work that reveals the controversies between the Hanafi and Shafi sects in a clear form requires that both sects have a claim. In this work, which was written at a time when there was a strong sectarian commitment, we witnessed that Zamahşeri displayed a permissive attitude and a mutilated approach without showing any commitment to the Hanafi sect.

Zamahşeri used the sources in his work; "Qur'an-Sunnah/ Hadith-Sahaba Narratives, Companions of Sahaba and Reason" we can be grouped into five groups. He used 126 ruling verses and 347 ruling hadiths as sources / evidence in his work. He also included companions and natural narratives in his book and conveyed 77 different narratives in total.

Zamahşeri didn't deal with all the subjects of *fürû-i fiqh* in his concise work called *Ruû'u'l-mesâil*. He presented the main controversial issues between Hanafi and Shafi'i sects in a comparative, easy, understandable and concise manner for both the beginners of *fiqh* and the students who have come a long way in this field. With these aspects, it is a precious work in which readers can have a multi-faceted opinion about hundreds of issues and gain a general idea of *fiqh*. In addition, we can clearly see that Zamahşeri pursues goals such as education and abolish sectarianism and opening the door to exploiting the views of other sects in daily practice. Moreover, it is seen that the Issues which are in different chapters and which have similar provisions are gathered under a single chapter. These features also show that the work is written for educational purposes, it is a method that provides great benefit in the memory of the student's important provisions appear.

While studying the subjects under the title of Zamahşeri after submitting the verdict of Hanafi and Shafi sect, he presents the evidence of both sides. While doing this, first of all the views of Abu Hanifa, then Shafi. But, in rare cases, he mentioned the views and proofs of Shafi and then Abu Hanifa. He approached Zamahşari issues objectively, conveyed the views and evidences of both denominations as they are. He made no choice and didn't enter into a dispute or argument between the evidence. However, due to Zamahşeri Hanafi, he tried to answer the objections against Hanafi views on the procedural grounds in the framework of scientific-logical measures and tried to put forward some reasons for not pursuing the sect. In this context, he also complied with the tradition of controversy, which is the general

characteristic of implicit caliphate books, which made comparisons between evidences in some Issues.

Zamahsheri presented the matter with his style of asking questions and stripped from the general method he followed in very few places, and then answered this.

In addition to Abu Hanifa and Shafi, in his work, It also included the views of Abu Yusuf and Muhammad al-Shayban and Enes the son of Malik. If there is a dispute about the provision in the Hanafi sect, it did not include this conflict within the sect. However, Zamahsheri mentions the issues that Abu Yusuf and Muhammad al-Şhayban agree with Shafi, unlike Abu Hanifa, together with the evidence.

He after giving some proofs on the subject in some of issues, if there is a closedness in them, the conflict between Hanafi and Shafi sects and the explanation of this issue made it easier to understand the issue. He also explained some of the issues by making comparison with only the mental evidence. Furthermore, the fact that the Hanafi and Shafi sects are separated from each other by not only mentioning all the evidences of the two sides shows that Zamahsheri aims to give the reader a broad idea of fiqh instead of teaching sectarian views.

Öz

Arap dili ve belâgatı alanında otorite kabul edilen Zemahşerî (ö.538/1143) çok yönlü bir âlimdir. Tefsir, fıkıh, hadis ve kelâm gibi disiplinlerde de geniş bir ilme sahip olan Zemahşerî itikatta tavizsiz bir mu'tezilî olup, amelde ise Hanefî mezhebine mensuptur. Onun fıkıhla ilgili kaleme almış olduğu "Ruûsu'l-mesâil" isimli eseri hilâf ilmi açısından önemli bir yere sahiptir. Zemahşerî bu eserinde, mensubu olduğu Hanefî mezhebinin Şâfiî mezhebinden farklı olan görüşlerini çoğunlukla herhangi bir tercihte bulunmadan karşılıklı deliller bağlamında mukayeseli olarak okuyucuya sunmaktadır. Bu yönüyle Zemahşerî'nin yaygın olarak bilinen diğer yönlerinin yanında iyi bir fakîh olduğunu söylemek mümkündür. Zira iki tarafın delillerini ortaya koymak suretiyle Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasındaki ihtilafları muhtasar bir biçimde ortaya koyan bir eser kaleme almak, her iki mezhebe de vâkîf olmayı gerektirir. Diğer eserlerinde itikâdî olarak mu'tezilî taraftarlığı dikkat çeken ve bu yönde muhaliflerini sert bir dille eleştirdiği göze çarpan Zemahşerî'nin bu eserinde amelde mensubu olduğu Hanefî mezhebi noktasında aynı üslubu takip etmediği ve daha müsamahakâr bir çizgi izlediğini görmekteyiz. Müellifin bu yönüyle okuyucuya fûrû-i fıkıhta mezhep taassubundan uzak çok

yönlü bir fıkıh düşüncesi kazandırmayı amaçladığını söylemek mümkündür. Bu çalışmada fıkıhın alt disiplinlerinden uzmanlık gerektiren hilâf türünde muhtasar olarak kaleme alınan "Ruûsu'l-mesâil" isimli eseri tahlil edilerek Zemahşerî'nin fakîh yönü tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Zemahşerî, Hanefî, Ruûsu'l-mesâil, Hilâf ilmi.

GİRİŞ

Büyük bir dilci, edip, şair olan ve daha çok lügat, belâgat ve tefsir alanlarındaki yetkinliği ile ön plana çıkan Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî'nin¹ aynı zamanda yetkin bir fakîh olduğunu da görmekteyiz. Farklı alanlarda birçok eseri bulunan ve özellikle de "el-Keşşâf" isimli tefsiri ile şöhret bulan Zemahşerî'nin fıkıh alanında ise; miras hukuku ile ilgili; "er-Râid fî'l-ferâiz"², mütekaddimûn Hanefî âlimlerinden Kudûrî'nin (ö.428/1037) Hanefî fûrû-i fıkıhına dair kaleme aldığı "el-Muhtasar" isimli eserinin şerhi bağlamında;"Şerhu muhtasari'l-Kudûrî fi furû'î'l-Hanefiyye"³, Hac ibadetini ele aldığı; "Menâsiku'l-hac"⁴, Şâfiî'nin (ö.204/820) sözlerini ve bir takım fikhî görüşlerini ele aldığı; "Şâfiu'l-'ayn min kelâmi'l-İmâmî-ş-Şâfiî"⁵, Ebû Hanîfe'nin (ö.150/767) menkıbeleri hakkında ele aldığı; "Şekâiku'n-nu'mân fi hakâiki'n-nu'mân"⁶, Hanefî ve Şâfiî mezhep-

¹ Zemahşerî'nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut ve Muhammed Nuaym el-Arksûsî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985), 20: 151-155; Şemseddîn Muhammed b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-âyân ve enbâu ebnâi'z-zemân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru's-sadr, ty.), 7: 168; Şihâbüddîn Muhammed b. İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâr-i men zeheb*, thk. Abdulkâdir el-Arnâvut ve Mahmut el-Arnâvut (Dimeşk: Dâru İbn Kesir, 1986), 4: 118; Muhammed b. Mansûr et-Teymî es-Sem'ânî, el-Ensâb (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1980), 6: 297.

² Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn an esmâi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1992), 1: 831; Bağdâdî İsmâ'il Paşa, *Hediyetü'l-'arifin ve esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin* (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1951), 2: 402; Celâleddîn es-Suyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: yy., ty.), 121; Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, ty.) 2: 316; Muhammed el-Hûfî, ez-Zemahşerî (Mısır: Daru'l-fikri'l-'Arabî, 1966), 58. Bu kitabın (Ahmed Timur Paşa, Dimaşk: Mecelletü'l-mecme'u'l-ilmî, 10/313) kaydı vardır. Bk. Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî*, trc. Abdulhalîm Naccâr (Kâhire: Dâru'l-ma'arif, 1959), 5: 238; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4: 119; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 7: 169.

³ İsmâ'il Paşa, *Hediyetü'l-'arifin*, 2: 402.

⁴ İsmâ'il Paşa, *age*, 2: 403.

⁵ Bu eser birtakım kaynaklarda Şâfiu'l-'ayn min kelâmi-ş-Şâfiî olarak geçerken (bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, nşr. Ömer Faruk et-Tebba' (Beyrut: Müessesetü'l-me'ârif, 1420), 7: 151; Hûfî, ez-Zemahşerî, 58, bazılarında ise Şâfiu'l-'ay min kelâmi-ş-Şâfiî şeklinde geçmektedir. Bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 170; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2: 316. İbn Kutluboğa'da ise Şâfiu'l-'ay min kelâmi'l-İmâm eş-Şâfiî şeklinde geçmektedir. Bk. Ebu'l-Adl b. Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim fi tabakâti'l-Hanefiyye* (Bağdat: Mektebetü'l-müsenna, 1962), 72.

⁶ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2: 1056; İsmâ'il Paşa, *Hediyetü'l-'arifin*, 2: 402; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 7: 151; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 170; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim*, 72;

leri arasında ihtilâflı fikhî konuları ihtiva eden ve bu çalışmada ayrıntılı olarak tahlil edeceğimiz “Ruûsü’l-mesâil fî’l-fıkh”⁷ isimli eserleri bulunmaktadır. İslam dünyası ve özelde Hanefî fikhî için çok önemli bir şahsiyet olan akılcı ve mu’tezilî bir müfessir olma özellikleriyle araştırmacılar nezdinde ön plana çıkmış olan Zemahşerî’nin söz konusu eseri, “hilâf” türünün güzel bir örneği olmasının yanı sıra kendisinin nispeten daha arka planda kalmış olan fıkıhçı kişiliğini de yansıtan nadide bir eserdir.

“Ruûsü’l-mesâil” başlığı altında kaleme alınan eserler, fikhın belli-başlı konularında âlimlerin ihtilaf ettikleri farklı görüşlerini ve bu farklılıkların sebeplerini konu edinen ve kişiye fıkıh melekesi kazandırması açısından önem arzeden bir türdür. “Ruûsü’l-mesâil” türü bir kısım eserlerde fûru-i fıkhâ ait ihtilaflar delilleriyle birlikte zikredilir ve herhangi bir tercihte bulunmaz. Bazı eserlerde ise ihtilaflar delilleriyle ele alınarak tercihte bulunulur. Zemahşerî bu eserinde Hanefî ve Şâfiî mezheplerinde belli-başlı ihtilâflı olan konuları ele almış ve her iki tarafın delillerini tartışmaksızın sunmuştur. Bu yönüyle eser, ‘önce ihtilaf konusu olan meselenin zikredilip, sonra ortaya çıkan farklı görüşlerin âyet ve hadislerden gerekçelerini belirten eserler’ grubuna dahil edilebilir.⁸

Zemahşerî’nin yaşadığı hicri beşinci ve altıncı asırlar⁹ fikhî tarihi açısından mezheplerin teşekkülünün tamamlandığı, usûl-i fikh ve fûrû-i fikh alanındaki eserlerin çokluğu ile ilmi açıdan zengin bir dönem olmakla beraber âlimlerin müstakil içtihat faaliyeti yerine mensup olduğu mezhebin görüşleri doğrultusunda eserler kaleme aldıkları bir zaman dilimidir.¹⁰ Bu dönemde

Dâvûdî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, 2: 315; İbnü’-imâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 4: 119; Hûfî, *ez-Zemahşerî*, 58.

⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-üdebe*, 7: 151; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 169, 170; İbn Kutluboğa, *Tâcu’t-terâcim*, 72; Dâvûdî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, 2: 316; İbnü’l-’Imâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 4: 119; Hûfî, *ez-Zemahşerî*, 58; İsmâ’il Paşa, *Hediyetü’l-’arifin*, 2: 403.

⁸ Hilâfiyât eserlerinin her birinin kendine göre bir yazılış metodu vardır. Bu yüzden bu eserleri bir tasnife tabi tutmak oldukça zordur. Ancak bu eserler yazılış amacına göre genel hatları itibarı ile iki grupta ele alınabilir; bir kısım hilâfiyât eserleri, önce ihtilafın kaynaklandığı usûlî menşei veya toplayıcı hukuk ilkesini (küllî kâide) zikreder, daha sonra bu usûlî ve küllî kâidelere dayandırılan ve dayandırılabilir olan fûrû meseleleri belirtir. Bu yöntemdeki eserlerde mezheplerin usûl ve kâidelerine dair ihtilaflar örnekleriyle zikredilir. Bir kısım hilâfiyât eserleri ise, farklı görüşleri belirtir ve genelde bu görüşlerin naslardan olan gerekçelerine işaret eder. Bk. H. Yunus Apaydın, “Sibt İbni’l-Cevzî’nin “İsâru’l-insâf” Adlı Hilâfiyât Eseri Üzerinde Fukahanın Hadisler Karşısındaki Tavrı Açısından Bir İnceleme”, *Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1990): 135.

⁹ Zemahşerî 467/1075 yılında doğup 538/1144 de vefat etmiştir. Dolayısı ile hem 5. asırda hem de 6. asırda yaşamıştır.

¹⁰ Hicri II-IV. yüzyıllar arası (Abbâsiler Devri-Mezheplerin teşekkül devresi) kaynaklarda genellikle fikhın “olgunluk çağı” olarak isimlendirilir. Hicri 4. 5. ve 6. asırlar için ise

fıkıh alanında yetişen öncü isimler mensubu oldukları mezhebin görüşlerini temellendirme ve mezhepte verilen görüşlerin doğruluğunu ispat etme cihetinde eserler kaleme almışlar, mezhepte verilen her bir hükmün/içtihadın sebep ve illeti ile dayandığı usûlü tespit ederek tahrîc faaliyetlerine yönelmişler ve emsal hükümler üretmişlerdir.¹¹ Yine bu dönemde "Nazar" ilminin kuraları ile ilgili birçok eser yazılmış ve bunlar "edebu'l-bahs" olarak¹² isimlendirilmiş ve ilmi meclislerde gün geçtikçe sayısı çoğalan, halife ve vezirlerin dahi âlimleri cesaretlendirerek ödülleri verdiği "münâzara" ve "cedel" adı altında ilmî tartışmalar yapılmıştır.¹³ Bu tartışmalar, tarafları her halükarda mezhep görüşlerini benimsemeye ve müdafaya mahkum etmiş, ekoller arasında bilgi alışverişi adeta imkansız hale gelmiştir.¹⁴ Bunların neticesinde bu dönemde vücuda getirilen eserlerin bir kısmında şiddetli mezhep taassubunun olduğu, muhalif olunan mezhebin görüşünü çürütmek için o mezhebin zayıf görüşlerinin delil olarak kullanıldığı hatta zaman zaman onlara yanlış görüşler nisbet edildiği görülmüştür. Bir kısım müçtehit imamların bazı konulara dair görüşleri sonradan değişmiş olduğu halde ısrarla ilk görüşlerinin nakledilip eleştiriye konu edildiğine de rastlanmaktadır.¹⁵

Zemahşerî, yaşamış olduğu dönemi tasvir etme cihetiyle bir şiirinde, bulunduğu muhitte hak etmeyen câhil insanların istedikleri makamlara kolayca ulaşabilmelerinden şikayet etmekte ve devrindeki farklı fıkıh mezhebine sahip olan müntesiplerin sürekli birbirlerini suçladıklarını söyleyerek kendi dönemindeki aşırı mezhep taassubundan yakınmaktadır.¹⁶ Ebu Hani-

kaynaklarda mezheplerin kurumsallaşma dönemi ile birlikte düşünülerek, "Abbâsiler'in Sonu ve Selçuklular Devri-Duraklama Devresi" gibi farklı tasniflendirmeler yapılmıştır. Bk. Hayrettin Karaman, *Anahatlarıyla İslam Hukuku-I* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1984), 74. Fakat Mezheplerin teşekkülünden sonraki dönem (Abbâsiler'in Sonu ve Selçuklular Devri-mezheplerin gelişmesi devresi) yeni içtihatlar yavaşladığı için "duraklama", mezhepler detaylandırıldığı için "mezheplerin gelişmesi" şeklinde isimlendirilir ve bu dönem sanayi devrimine (1173/1760) kadar devam eder.

¹¹ Şah Velîyyullâh ed-Dihlevî, *el-İnsâf fi beyâni sebebi'l-ihtilâf*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beirut: Dâru'n-nefâis, 1404), 29.

¹² Muhammed Hudarî, *Târihu't-teşrî'i'l-İslâmî* (Beirut: Daru'l-kalem, 1983), 252.

¹³ Bu dönemde başta Irak ve Horasan olmak üzere büyük merkezlerin tamamına yakınında iki büyük âlim arasında tartışma yapılmayan meclis neredeyse yok gibidir. Bk. Ali b. Ebi Bekir b. Esîr, *el-Kâmil fi't-târî* (Beirut: yy., 1979), 10: 125.; Ebû Hamid Muhammed Gazzâlî, *İhyâ-u 'ulûmi'd-dîn* (Beirut: Dâru'l-ma'rife, ty.), 2: 49.

¹⁴ Karaman, "Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13: 9.

¹⁵ Şükrü Özen, "Hilâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 27: 535.

¹⁶ Bk. Zemahşerî, *el-Fâik fi garibi'l-hadis*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Kahire: 1364/1945), (mukaddime) 1: 9; a.mlf., *Divânü'z-Zemahşerî*, thk. Abdüssettar Radîf (Kahire: Müessesetü'l-muhtar, 2004), 608.

fe'yi sevip, övdüğünü bildiğimiz Zemahşerî'nin¹⁷ işte böyle bir ortamda kaleme aldığı "Ruûsu'l-mesâil" isimli hilâf türü eserinde ileride görüleceği üzere amelde mensubu olduğu Hanefî mezhebine taassub göstermeden diğer mezheplere karşı müsamahakâr bir tavır ve mu'tedil bir yaklaşım sergilediğine şahit olmaktadır. Müellif eserinde fûrû-i fıkhnın tüm konularını değil, Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasındaki ihtilâflı konulardan önem arzeden belli başlı meseleleri ele almıştır. Diğer mezhep görüşlerine -birkaç yer dışında- çok sınırlı sayıda yer veren müellif bunun sebebini zikretmemiştir. Kanaatimize göre Zemahşerî'nin diğer mezhep görüşlerine yer vermemesinin sebebi; bulunduğu coğrafyada diğer mezheplerin yaygın olmamasından kaynaklanabilir. Ayrıca öğretim amacı da güttüğünü düşündüğümüz Zemahşerî'nin, akılda daha fazla kalıcı olması sebebi ile çoklu değil ikili bir mukayase yöntemini seçmesinin muhtemel olduğu söylenebilir.

Zemahşerî'nin fıkıhla ilgili bu eserini Abdullah Nezir Ahmed 1407/1987 yılında tahkîk ve tahrîc ederek ilim dünyasının istifadesine sunmuştur. Abdullah Nezir Ahmed mukaddimesinde müellif, yaşadığı asır ve eser hakkında bilgiler vermiştir.¹⁸ Ülkemizde ise ilmî çalışma olarak Abdürrahim Bilik tarafından eserin sadece "Nikah" bölümünün ele alındığı bir Yüksek Lisans tezi¹⁹ bulunmaktadır.

1. ESERİN ZEMAHŞERÎ'YE ÂİDİYETİ

Hanefî âlimlerinin ele alındığı tabakât ve terâcîm kitaplarının birçoğunda Zemahşerî'nin terceme-i hâli verilirken onun aynı zamanda iyi bir fakih olduğundan bahsedilerek, "Ruûsu'l-mesâil" isimli hilâf türü eserine de atıf yapılır. Örneğin, İbn Hallikân (ö.681/1282), "Vefeyâtu'l-a'yân" isimli terâcîm türü eserinde Zemahşerî'den bahsederken şöyle der: "Zemahşerî eşsiz eserler yazmıştır. Bunlardan biri kendinden önce bu seviyeye hiç kimse tarafından ulaşılamamış Kur'an'ın tefsiri olan "el-Keşşâf" ve bir diğeri ise fıkıhta "Ruûsu'l-mesâil" dir."²⁰ Yine İbn Kutluboğa (ö.879/1474) Hanefî fukahasının bibliyografyasını ele aldığı tabakat türü eseri 'Tâcu't-terâcîm'de Zemahşerî'nin tercemesinden bahsederken Zemahşerî'yi "asrının imamı" olarak nitelendirmiş ve onun 'Ruûsu'l-mesâil' isimli eserini de zikrederek dönemin-

¹⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2: 1056.

¹⁸ Bk. Zemahşerî, *Ruûsü'l-mesâil -el-Mesâilü'l-hilâfiyye beyne'l Hanefiyye ve's-Şâfi'iyye-* thk. Abdullah Nezir Ahmed (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1987), 7-89.

¹⁹ Bk. Abdurrahim Bilik, *Zemahşerî'nin Ruûsul-mesâil İsimli Eserinde İlm-i Hilâf (Kitâbun-Nikâh Örneği)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Bölümü, 2013).

²⁰ Bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 169, 170.

deki Hanefî fakîhlerinin büyükleri arasında sayıldığını belirtmiştir.²¹ Hanefî fakîhlerinin ele alındığı Kureşî'nin (ö.775/1373) "Cevâhiri'l-mudiyye"sinde de Zemahşerî'nin bu eserinden ve onun fakîh yönünden bahsedilir.²² Yine Yâkût el-Hamevî (ö.626/1229), "Mu'cemü'l-üdebâ"da²³; Dâvûdî (ö.945/1539) "Tabakâtü'l-müfessirîn"de²⁴, Kâtip Çelebi (ö.1067/1657) "Keşfu'z-zünûn"da²⁵, İbnü'l-Îmâd (1089/1679), "Şezerâtü'z-zeheb"te²⁶; İsmâ'il Bağdâdî (ö.1839/1920) "Hediyyetu'l-ârifîn"de²⁷ Zemahşerî'nin "Ruûsu'l-mesâil" isimli bu hilâf türü fıkıh eserini zikrederler. Sonuç olarak eserin Zemahşerî'ye âidiyeti noktasında herhangi bir tartışma bulunmamaktadır.

2. ESERİN TAM ADI VE YAZILMA TARİHİ

Eserin tam adı; "Ruûsü'l-mesâil - المسائل الخلافية بين الحنفية و الشافعية" şeklindedir. Zemahşerî'nin bu eseri, "Ruûsü'l-mesâil"; "Ana Meseleler" şeklinde meşhur olmuştur. Tam tercüme yapıldığında ise eserin adı "Hanefî ve Şâfiî Mezhepleri Arasındaki Belli-Başlı İhtilaflar" şeklindedir. Eserin başlığından da anlaşıldığı üzere Zemahşerî bu eserde Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasındaki ihtilaflı ana konuları her iki tarafın delilleri ile beraber belli bir bütünlük içerisinde ele almıştır.

Başka el yazma nüsha veya nüshalarının bulunup bulunmadığını bilmediğimiz söz konusu eserin sadece h.576 tarihli yazma nüshasını bulabildiğini ifade eden Abdullah Nezir Ahmed el yazma nüshada eseri kaleme alan kişi tarafından; "576 senesinde Allah'ın ayı olan Recep ayında, öğle vaktinin sonunda eseri tamamladım"²⁸ ifadesinin olduğunu söyler. Bunun dışında eserin başka matbû nüshası bulunmamaktadır.

3. ESERİN TÜRÜ, YAZILMA SEBEBİ VE ÖNEMİ

"Ruûsu'l-mesâil" ismi; fıkıhın alt disiplinlerinden ilm-i hilâf²⁹ alanında, muhtasar ve özlü bir biçimde kaleme alınan ve ayrı bir tür olarak ortaya

²¹ Bk. Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim*, 71.

²² Bk. Ebu'l-Vefâ Muhyiddin Ebu Muhammed Abdülkâdir el-Kureşî, *Cevâhiri'l-mudiyye fi tabakâti'l-hanefiyye*, thk. A. Muhammed el-Hûlî (Riyad: yy., 1993), 2: 160, 161.

²³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, VII, 151.

²⁴ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, II, 316.

²⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1056.

²⁶ İbnü'l-Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, IV, 119.

²⁷ İsmâ'il Paşa, *Hediyyetu'l-ârifîn*, II, 403.

²⁸ Zemahşerî, *Ruûsü'l-mesâil*, thk. Abdullah Nezir Ahmed, 80.

²⁹ İlm-i hilâf; istinbât olunan bir şer'î hükmü muhalifinin iptalinden korumak için şer'î delillerin ahvâlinde bahseden bir ilimdir. Bk. İsmail Hakkı İzmirli, *İlm-i hilâf*, (by.: Dersaadet, 1330), 3.

çıkan³⁰, bir mezheple sınırlı kalınarak³¹ ya da müellifinin ilmî dirâyeti ölçüsünde diğer mezheplerle mukâyeseli olarak “fürû-i fıkıh meseleleri”nin ele alındığı kitaplara verilen genel bir isimdir.³² Hilâf kitapları genellikle “hilâf, ihtilâf, mesâil, ruûsu’l-mesâil³³, mesâilü’l-hilâf, muhtelef, ta’lik, ta’lika, tarîka, nüket” gibi isimler taşır.³⁴ Zemaşşerî’den önce ve sonra da bu isimle eser telif eden farklı mezheplerden bir takım âlimler olmuştur.³⁵

“Ruûsu’l-mesâil” ünvanlı kitapları kaleme alan müellifler daha çok ta’lim/öğretme amacı gütmüşlerdir. Çünkü fıkıh konularının muhtasar bir biçimde bu yöntemle kaleme alınması öğrencilerin fürû-i fıkıh meselelerine vukufiyetini artırma ve konuları ezberlemeleri yönünden en uygun metodlardan bir tanesidir. Bu sebeple Zemaşşerî, eserini hem fıkıh ilmine yeni başlayanlar için (mübtedî) hem de bu alanda belli bir mesafe katetmiş olan talebelerin (müntehâ) istifade etmeleri için fıkıhın önemli kabul edilen konularını mukâyeseli olarak, muhtasar ve özlü bir biçimde sunmuştur. Zemaşşerî’nin

³⁰ Hilâf ilminin doğuşu fıkıh ilminin doğuşu kadar eskidir denebilir. Fakat İslam hukuk tarihçileri önceden bu ilimle ilgili eserler verilmesine rağmen hilâf ilminin sistematik bir şekilde Hanefî fakîhi Ebu Zeyd ed-Debûsî (ö.432/1041) ile başladığını kabul ederler. Bk. Zehebi, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 2: 2445; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3: 48. Hilâf ilmini mezhep savunması olarak ele aldığımızda ise bu tür kitap telifinin Debûsî’den önce başladığını söyleyebiliriz. Örneğin Abdullah b. Zekvan’ın (ö.174) “*Kitab-u reyîl-fukahâ’i’s-seb’a min ehli’l-medine ve mahtelefu fih*” adlı eseri ile Tahâvî’nin (ö.321) “*İhtilâfu’l-‘ulemâ*” adlı eserleri Debûsî’den önce yazılmış mukâyeseli fıkıh kitaplarıdır. Bk. Muhammed b. İshak b. Nedîm, *Fihrist*, thk. Rıza Teceddud (Beyrut: Dâru’l-ma’rife, 1984), 282.

³¹ Hilâf farklı mezhepler arasında geçtiği gibi, aynı mezhep içerisinde de olabilmektedir. Debusî’nin “*Te’sisu’n-nazar*”ı ve Necmeddin en-Neseffî’nin “*Manzume*”si, Kudûrî’nin “*et-Takrib fi’-mesaili’l-hilâfiyye beyne ebi hanîfe ve ashabih*” eseri mezhep içi hilâfa yer veren eserlerdir. Bk. Muhammed Abdu’l-Hâkim Leknevî, *el-Fevaidu’l-behiyye fi teracimi’l-hanefiyye* (Beyrut: yy., 1998), 31; Özen, “Hilâf”, 27: 534.

³² İzmirli bu ilmin ilk tohumlarının Taberî (ö.310) (*İhtilâfu’l-fukahâ*) ve Tahâvî (ö.321) (*İhtilâfu’l-ulema*) tarafından atıldığını ve Debûsî tarafından tertip olunduğunu söyler. Bk. İzmirli, *İlm-i hilâf*, 6.

³³ *Ruûsu’l-mesâil* ismi altında kaleme alınan eser sahiplerinden bazıları şunlardır: Ebu’l-Hasan el-Mehâmîlî (ö.415); Selim b. Eyub er-Râzî (ö.447); Abdulhalik b. İsa el-Hanbelî (ö.470); İmam Nevevî (ö.676); Ahmed b. Hasan el-Kelvezânî (ö.695). Bk. *Bilik, Zemaşşerî’nin Ruûsu’l-mesâil İsimli Eserinde İlm-i Hilâf (Kitâbu’n-Nikâh Örneği)*, 35, 36.

³⁴ Koca, *Mukâyeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002) *Mukâyeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*, 40; Özen, “Hilâf”, 27: 536

³⁵ Örneğin, Abdulhalik b. İsa el-Hanbelî (ö.470) *Ruûsu’l-Mesâil* isimli eserinde farklı mezheplerin görüşlerine yer vermiş fakat delillerine değinmemiştir. Meseleler’de sadece Hanbelî mezhebinin görüşlerini ve delillerini zikretmiştir. Bk. Abdulhalik b. İsa el-Haşîmi el-Hanbelî, *Ruusu’l-Mesail*, thk. Abdulmelik b. Abdullah b. Dehiş, Beyrut: Dâru hıdır, 2000. Yine Ahmed b. Hasan el-Kelvezânî’nin (ö.695), hilâf ilmi alanında iki eserinden hacimli olanın (el-hilâfu’l-kebîr) ismi; *el-İntisâr*, muhtasar olanın (el-hilâfu’s-sağîr) ismi ise *Ruûsu’l-mesâil*’dir. Bk. Ahmed b. Mustafa b. Bedrân el-Hanbelî, *el-Medhal ilâ mezhebi’l-İmam Ahmed b. Hanbel* (Mısır: İdâretu’t-tbâatu’l-münîriyye, 1346), 208-219.

bu yöntemle hem talim amacını hem de mezhep taassubunu kırma hedefini güttüğünü söylemek mümkündür.

Bu tür eserler müçtehitlerin içtihat kaynaklarını, hareket noktalarını, hukuk anlayışlarını, istidlâl usûllerini ve mevcut nassları yorumlayış metodlarını bilme açısından önem arzeder. Nitekim bu tür eserler sayesinde fertlerin, müçtehit imamların görüş ve gerekçelerine vakıf olmaları oldukça kolay hale gelmektedir.³⁶ Bu ilim aynı zamanda muhalif mezhepleri anlama, muhalifle konuşma ve diyalog kurmanın da bir yolu olmuştur.

4. ESERDE TAKİP EDİLEN METOD

Zemahşerî "Ruûsü'l-mesâil" isimli eserine mukaddime koymamıştır. Eseri tahkik eden Abdullah Nezir Ahmed de bu eksikliği ifade ettikten sonra müellifin metodu hakkında kitabında bilgiler vermiştir.³⁷ Biz de müellifin eserinde takip ettiği metot, konuların tasnifi, istifade edilen kaynaklar vb. hususları hem Abdullah b. Nezir Ahmed'in tahkik eserinden faydalanarak hem de eserin bütününe inceleyerek ortaya koymaya çalışacağız.

Zemahşerî, eserinde ("Konuların Ele Alınış Şekli" başlığı altında da görüleceği üzere) meselelere objektif bir biçimde yaklaşmış, her iki mezhebin görüş ve delillerini olduğu gibi aktarmış, herhangi bir tercihte bulunmamış ve deliller arasında bir cedel ve münâkaşaya da girmemiştir. Oysaki hilâf ilmi alanında yazılan eserlerin genel karakteri, müellifin müntesibi olduğu mezhebin görüşünü desteklemek ve haklı çıkarmak amacıyla, böyle bir cedel ve münâkaşaya girmesidir. Zemahşerî'nin bu noktada, diğer hilâf türü eserlerden farklı bir tarz benimsediği kendini göstermektedir. Şu kadar var ki, Zemahşerî konuları işlerken genel olarak öncelikle Ebu Hanîfe'nin görüş ve delillerini zikretmiştir. Nadiren de olsa bazı meselelerde ise önce Şâfiî'nin ardından Ebu Hanîfe'nin görüş ve delillerini zikretmiştir.

Takip ettiği sistem ve bölümlerin sıralaması incelendiğinde Zemahşerî'nin eserinin Hanefî mezhebinde kaleme alınan fıkıh kitaplarının genel karakteristiğini yansıttığı görülmektedir.³⁸ Fakat Zemahşerî'nin bazı yönler-

³⁶ Aynı zamanda bu tür eserler sayesinde kaynakların ve metotların değerlendirmesi yanında müçtehitlerin metotlarına uygun davranıp davranmadıklarını test imkânı da bulunmaktadır. Bk. Özen, "Hilâf", 27: 535.

³⁷ Bk. Zemahşerî, *Ruûsül-mesâil*, thk. Abdullah Nezir Ahmed, 63, 64.

³⁸ Hanefî fıkıh kitaplarında genel olarak "ibâdât", "muâmelât", "münakehât" bölümleri ele alınır. Bu bölümün sonunda da "Kitâbu'l 'itk" ile ilgili meseleler zikredilir. Ardından "cinâyât", "hudûd" ve "Kitâbu's-sayd ve'z-zebâih ve'l-udhiyye" daha sonra "ed-da'vâ ve'l-beyyinât", ardından "kadâ ve ikrâh", "cihâd" ve "ferâiz" ele alınır. Bu sistem genel anlamda Kudûr'de de olduğu gibi Hanefîler'in sistematığıdır. Bk. Zemahşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, thk. Abdullah Nezir Ahmed, 61.

den Şâfiî mezhebi fıkıh kitaplarının sistematüğini³⁹ bazı yönlerden de müstakil bir tarz benimsediğini söylemek mümkündür.⁴⁰

Zemahşerî'nin eseri konuların tertibi bakımından ise "Kitâbu's-siyer" farklı olmak üzere Gazzâlî'nin (ö.505/1111) "el-Vecîz"inde takip ettiği sistemle büyük benzerlik göstermektedir.⁴¹

5. ESERİN BAŞLICA KAYNAKLARI

"Ruûsu'l-mesâil" in kaynaklarını; "Kitab/Kur'an-Sünnet/Hadis-Sahabe/Tabi'ûn Rivâyetleri, İcmâ ve Rey (Akıl)" olmak üzere beş grupta toplamak mümkündür. Zemahşerî, eserinde 126 ahkâm âyeti (tekrarlarla birlikte 174 âyet) ve 347 ahkâm hadisi kaynak/delil olarak kullanmış fakat âyetlerin hangi sûrede geçtiğini ve âyet numarasını belirtmemiş ayrıca hadislerin kaynağını da zikretmemiştir. Delil olarak kullanmış olduğu bu hadislerin birçoğunda "ما روي عن النبي" şeklinde bir kalıp kullanmış ve herhangi bir râvî ismi zikretmemiştir. Kullanmış olduğu bazı hadislerde ise; "ما روي عن...عن النبي", "بما روي عن النبي" şeklinde Hz. Peygamber'den önceki sahabe (tek râvî) ismini zikretmiştir. Zemahşerî bu bağlamda Ubâde b. Sâmit (ö.34/654)⁴², Hz. Aişe (ö.58/678)⁴³, Ebu Hüreyre (ö.58/678)⁴⁴, İbn Ömer (ö.73/692)⁴⁵, Enes b. Mâlik (Ö.93/711)⁴⁶ ve Kays b. Talk (ö.?)⁴⁷ gibi râvilerin isimlerini zikretmiştir.

³⁹ Zemahşerî'nin dönemindeki Şâfiî fıkıh kitaplarındaki konuların tertibi şu şekildedir: "İbâdât" ve "ibâdât"ın içinde "Kitâbu's-sayd-zebâih ve et'ime", ardından "muâmelât" ve "muâmelât"ın sonunda "Kitâbu'l-ıtk" ve ondan sonra da "ferâiz" konuları işlenir. Bunlardan sonra "münâkehât", "cinâyât", "cinâyâtın içinde "cihâd" ve ilgili konular, ardından da "kadiyye", "şehâdât" ve "ikrâr" konuları işlenir. Bu tertip şekli Şâfiî mezhebinde Şirâzî'nin "el-Mühezzeb" isimli eserinde takip ettiği bir sıralamadır. Bk. Zemahşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, thk. Abdullah Nezir Ahmed, 62.

⁴⁰ Örneğin Zemahşerî, "ikrâr" konusunu, "talak" konusundan sonra işlemiştir. Hâlbuki Hanefî fıkıh kitaplarının genel adeti, "ikrâr" konusunu "Kitabu'l-kadâ"nın içerisinde işlemektir. Yine müellif, "Kitabu'l-ıtk"ı eserinin sonunda işlemiştir. Hanefî kitapları ise bu konuyu "münâkehât" kısmının sonunda işlemektedirler. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bk. Bilal Aybakan, "Fürû' Fıkıh Sistematüğü Üzerine", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/2 (2006): 5-32.

⁴¹ Şâfiî mezhebinden İmam Gazzâlî'nin konu tertibi şu şekildedir: "ibâdât", "muâmelât", "muâmelât" bölümünün içerisinde "ikrâr", ardından "ferâiz", "münâkehât", "cinâyât", "cihâd", "cihâd" bölümünün içerisinde "cizye", ardından "sayd", "zebâih", "et'ime", "eymân", "nüzûr", sonra "kadâ", "şehâdât", "de'avâ", "ıtk" ele alınır. Bk. Zemahşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, thk. Abdullah Nezir Ahmed, 62.

⁴² Bk. Zemahşerî, *age.*, 149.

⁴³ Bk. Zemahşerî, *age.*, 375.

⁴⁴ Bk. Zemahşerî, *age.*, 159.

⁴⁵ Bk. Zemahşerî, *age.*, 260.

⁴⁶ Bk. Zemahşerî, *age.*, 129, 130.

⁴⁷ Bk. Zemahşerî, *age.*, 110.

Abdullah Nezir Ahmed kitabında Zemahşerî'nin delil olarak kullanmış olduğu hadislerin tahririni yapmıştır.⁴⁸

Zemahşerî bir yerde; "ما روي عن عمرو بن شعيب عن أبيه عن جده عن النبي" şeklinde Hz. Peygamber'e dayandırdığı hadiste tabi'undan Amr b. Şu'ayb'ın (ö.118/736)⁴⁹ ismini zikreder. Zemahşerî bir yerde de kaynak/delil olarak kullanmış olduğu hadisin senedi hakkında; "عن انس موقوفا عليه و مرفوعا إلى رسول الله" şeklinde hadisin ya Enes b. Mâlik'ten rivâyet edildiğini ya da Enes b. Mâlik kanalıyla Hz. Peygamber'e ulaşan zincirle, mevkûf⁵⁰ ve merfû⁵¹ olmak üzere iki farklı isnad zincirinin olduğunu belirterek vermiştir.⁵² Zemahşerî ayrıca kullanmış olduğu hadislerin çoğunu mânen rivâyet etmiştir.

Zemahşerî eserinde sahâbe ve tabi'ûn rivâyetlerine de yer vermiş olup toplamda 77 farklı rivâyet nakletmiştir. Aynı rivâyetin birden fazla sahâbe veya tabi'ûndan nakledildiği göz önünde bulundurulduğunda ise bu sayı 94 olmaktadır. Zemahşerî bu bağlamda eserinde; Hz. Ebubekir (ö.12/634)⁵³, Muaz b. Cebel (ö.17/639)⁵⁴, Ebu Ubeyde (ö.18/640)⁵⁵, Hz. Ömer (ö.23/644)⁵⁶, Abdullah b. Mes'ûd (ö.32/653)⁵⁷, Abdurrahman b. Avf (ö.32/653)⁵⁸, Abdullah b. Zeyd el-Ensârî (ö.32/653)⁵⁹, Ebu'd-Derdâ (ö.32/653)⁶⁰, Hz. Osman

⁴⁸ Bk. Zemahşerî, *age.*, thk. Abdullah Nezir Ahmed, 565-579.

⁴⁹ Bk. Zemahşerî, *age.*, 162.

⁵⁰ Mevkûf hadis; muttasıl veya munkatî' olarak sahâbeden rivâyet edilen söz, fiil veya buna benzer rivâyetlerdir. Bk. İbnü's-Salâh, Ebû 'Amr b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *'Ulûmu'l-hadis*, Halep, 1966, s.41, 42; Nevevî, Ebû Zekerriyya Yahya b. Şeref, *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti sünen-i beşîri'n-nezîr fi usûli'l-hadis*, Beyrut, 1986, s.27.

⁵¹ Merfû hadis; söz, fiil ve takrîr olarak Hz. Peygamber'e izafe olunan ve isnadı muttasıl veya munkatî' olan hadislere denir. Bk. Şihabüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalanî, *Hadis Istılahları Hakkında Nühbetü'l-Fiker Şerhi*, trc. Talat Koçyiğit (Ankara: A.Ü.İ.F.Yayımları, 1971), 75.

⁵² Bk. Zemahşerî, *Ruûsü'l-mesâil*, s.130.

⁵³ Zemahşerî, *Ruûsü'l-mesâil*, 284 (1. Dipnot), 497 (1. Dipnot).

⁵⁴ Zemahşerî, *age.*, 211 (1. Dipnot).

⁵⁵ Zemahşerî, *age.*, 198 (4. Dipnot).

⁵⁶ Zemahşerî, *age.*, 259 (1. Dipnot), 295 (5. Dipnot), 365, 373 (1. Dipnot), 401, 408 (2. Dipnot), 441 (6. Dipnot), 442 (3. Dipnot), 464, 466 (1. Dipnot), 471 (3. Dipnot), 475 (5. Dipnot), 481, 487 (5. Dipnot), 518, 525 (1. Dipnot), 525 (4. Dipnot).

⁵⁷ Zemahşerî, *age.*, 158, 172, 188 (1. Dipnot), 215, 259 (1. Dipnot), 323 (2. Dipnot).

⁵⁸ Zemahşerî, *age.*, 141 (1. Dipnot), 419.

⁵⁹ Zemahşerî, *age.*, 137.

⁶⁰ Zemahşerî, *age.*, 158 (2. Dipnot).

(ö.35/656)⁶¹, İbn Zübeyr (ö.36/656)⁶², Ammar b. Yâsir (ö.37/657)⁶³, Hz. Ali (ö.40/661)⁶⁴, Amr b. As (ö.43/664)⁶⁵, Ebu Mahzûra (ö.59/679)⁶⁶, Ümmü Seleme (ö.62/681)⁶⁷, Zeyd b. Sâbit (ö.45/665)⁶⁸, Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö.55/675)⁶⁹, Hz. Aişe⁷⁰, İbn Abbas (ö.68/687)⁷¹, Berâ b. Âzib (ö.71/690)⁷², İbn Ömer⁷³, Enes b. Malik⁷⁴, Sa'id b. Müseyyeb (ö.94/713)⁷⁵, İbn Şihâb ez-Zührî (ö.124/742)⁷⁶, Amr b. Dinar (ö.126/744)⁷⁷, Süfyan es-Sevrî'den (ö.161/778)⁷⁸ nakillerde bulunmuştur. Abdullah Nezir Ahmed kitabında Zemahşerî'nin delil olarak kullanmış olduğu sahabe ve tabi'ûn sözlerinin fihristini de vermiştir.⁷⁹

Zemahşerî sahabe icmâsını⁸⁰ da kaynak/delil olarak kullanmıştır.

Zemahşerî ayrıca Hanefî ve Şâfiî mezhebinin mesele ile ilgili hüküm ve delillerini sunarken ne Hanefî literatüründen ne de Şâfiî literatüründen herhangi bir kaynak ismi zikretmemiştir.

Abdullah Nezir Ahmed, Ruu'su'l-mesâil'in ibareler ve delillendirmeler bakımından Serahsî'nin el-Mebsût isimli eseri ile birçok benzerliklerin bulunmasından hareketle, Zemahşerî'nin büyük oranda el-Mebsût'tan kısaltarak ve mânâ olarak alıntı yapmak suretiyle yararlanmış olmasının çok güçlü

⁶¹ Zemahşerî, *age.*, 184 (4. Dipnot), 296 (5. Dipnot), 318 (4. Dipnot), 418 (2. Dipnot), 471 (3. Dipnot), 475 (5. Dipnot), 493 (1. Dipnot), 525 (1. Dipnot).

⁶² Zemahşerî, *age.*, 247 (3. Dipnot).

⁶³ Zemahşerî, *age.*, 139.

⁶⁴ Zemahşerî, *age.*, 110, 127 (5. Dipnot), 190, 193, 197, 295 (5. Dipnot), 376, 379, 442 (3. Dipnot), 466 (1. Dipnot), 475, 456 (2. Dipnot), 481, 496, 528, 532 (4. Dipnot).

⁶⁵ Zemahşerî, *age.*, 442 (3. Dipnot).

⁶⁶ Zemahşerî, *age.*, 136.

⁶⁷ Zemahşerî, *age.*, 131.

⁶⁸ Zemahşerî, *age.*, 296 (4. Dipnot), 418 (2. Dipnot), 546 (4. Dipnot).

⁶⁹ Zemahşerî, *age.*, 259 (5. Dipnot).

⁷⁰ Zemahşerî, *age.*, 50, 184, 217 (1. Dipnot), 247 (3. Dipnot), 492 (1. Dipnot).

⁷¹ Zemahşerî, *age.*, 109, 116, 116 (8. Dipnot), 144 (5. Dipnot), 175, 259 (1. Dipnot), 272 (1. Dipnot), 471 (3. Dipnot).

⁷² Zemahşerî, *age.*, 511 (3. Dipnot).

⁷³ Zemahşerî, *age.*, 100, 108 (1. Dipnot), 114 (6. Dipnot), 144 (5. Dipnot), 247 (3. Dipnot), 259 (1. Dipnot), 296 (4. Dipnot), 298 (2. Dipnot), 393 (1. Dipnot).

⁷⁴ Zemahşerî, *age.*, 144 (5. Dipnot), 178, 254.

⁷⁵ Zemahşerî, *age.*, 533.

⁷⁶ Zemahşerî, *age.*, 479 (4. Dipnot).

⁷⁷ Zemahşerî, *age.*, 546 (4. Dipnot).

⁷⁸ Zemahşerî, *age.*, 449 (2. Dipnot).

⁷⁹ Bk. Zemahşerî, *age.*, thk. Abdullah Nezir Ahmed, 579-583.

⁸⁰ Zemahşerî, "Kitâbu's-Siyer" 241. Mesele'de "Zevi'l-kurbânın Payı" konusunu işlerken sahabe icmâsını kaynak/delil olarak kullanmıştır. Bk. Zemahşerî, *age.*, 362.

bir ihtimal olduğunu ifade etmektedir.⁸¹ Biz de muhakkikin bu kanaatine katıldığımızı belirtmek isteriz.

Zemahşerî'nin eserinde herhangi bir kaynak ismi kullanmamasının sebepleri arasında; eseri mümkün olduğunca muhtasar tutmak, eserde ele alınan konuların ve delillerin fukahâ arasında meşhur olması ve yaşadığı devirde kendisine itimad edilen bir âlim olması gibi hususlar zikredilebilir.⁸²

6. ESERİN MUHTEVÂSİ

Zemahşerî, fûrû-i fıkıh sistemiyle kaleme almış olduğu "Ruûsü'l-mesâil" isimli eserinde konuları "Kitâb" olarak isimlendirmiş ve konuları da "Bâblar"a ayırmış ardından bu bâbları da "Meseleler" şeklinde ele almıştır. Zemahşerî eserinde fıkıhın ibâdât, muâmelât, münâkehât, cinâyât, hudûd, cihâd gibi bölümlerin büyük bir kısmına yer vermiş fakat ferâiz/miras hukuğu ve vasiyyetler ile ilgili bölümlere yer vermemiştir. "Bölümler"i ele alırken bunları "Meseleler"e ayırmış fakat tüm konulara yer vermemiş, bazı bölümlerde bir-iki veya üç mesele ile iktifâ etmiştir. Örneğin; "Kitâbu'l-havâle"⁸³ ve "Kitâbu'd-damân" bölümlerinde bir mesele⁸⁴, "Kitâbu'l-kefâle" bölümünde iki mesele⁸⁵, "Kitâbu'l-'âriye" bölümünde ise üç mesele⁸⁶ zikretmiştir. "Meseleler"i çeşitli bölümler altında zikreden Zemahşerî, Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasındaki ihtilafı olan konuların tümünü eserine almaktan ziyade iki mezhep arasında ihtilafı kabul edilen başlıca meseleleri eserine koymuştur. Ayrıca Zemahşerî, eserinin başına "mukaddime" koymamış, doğrudan "Kitâbu't-tahâre" bölümü ile başlangıç yapmıştır.

6.1. Eserde Ele Alınan "Bölüm" ve "Bab"lar

Zemahşerî'nin kaleme almış olduğu ve toplamda 42 "Kitâb/Bölüm", 15 "Bâb/Konu", ve 406 "Mesele"den oluşan "Ruûsu'l-mesâil" isimli eseri şu başlıklardan oluşmuştur:

"Kitâbu't-Tahâre"⁸⁷ (18 Mesele): Bâbu't-teyemmüm⁸⁸ (20 Mesele); "Kitâbu's-Salâh"⁸⁹ (43 Mesele): Bâbu'l-cumu'a⁹⁰ (9 Mesele) ve Bâbu'l-

⁸¹ Bk. Zemahşerî, *age.*, thk. Abdullah Nezir Ahmed, 65.

⁸² Bk. Zemahşerî, *age.*, thk. Abdullah Nezir Ahmed, 64, 65.

⁸³ Bk. Zemahşerî, *Ruusu'l-mesail*, 318 (203. mesele).

⁸⁴ Bk. Zemahşerî, *age.*, 320 (204. mesele).

⁸⁵ Bk. Zemahşerî, *age.*, 322, 323 (205 ve 206. mesele).

⁸⁶ Bk. Zemahşerî, *age.*, 342, 343, 344. (223, 224, 225. mesele).

⁸⁷ Bk. Zemahşerî, *age.*, 93.

⁸⁸ Bk. Zemahşerî, *age.*, 113.

⁸⁹ Bk. Zemahşerî, *age.*, 133.

⁹⁰ Bk. Zemahşerî, *age.*, 180.

cenâiz⁹¹ (8 Mesele); “Kitâbuz-Zekât”⁹² (18 Mesele): Bâbu zekâti’l-fitr⁹³ (4 Mesele); “Kitâbu’s-Sıyâm”⁹⁴ (12 Mesele): Bâbu’l-itikâf⁹⁵ (4 Mesele); “Kitâbu’l-H”⁹⁶ (24 Mesele); “Kitâbu’l-Büyû”⁹⁷ (25 Mesele): Bâbu’s-selem⁹⁸ (3 Mesele); “Kitâbu’r-Rehn”⁹⁹ (6 Mesele); “Kitâbu’l-Eşribe”¹⁰⁰ (1 Mesele); “Kitâbu’l-Hac-r”¹⁰¹ (5 Mesele); “Kitâbu’s-Sulh”¹⁰² (2 Mesele); “Kitâbu’l-Havâle”¹⁰³ (1 Mesele); “Kitâbu’d-Damân”¹⁰⁴ (1 Mesele); “Kitâbu’l-Kefâle”¹⁰⁵ (2 Mesele); “Kitâbu’ş-Şirket”¹⁰⁶ (4 Mesele); “Kitâbu’l-Vekâle”¹⁰⁷ (7 Mesele); “Kitâbu’l-İkrâr”¹⁰⁸ (5 Mesele); “Kitâbu’l-’Ariye”¹⁰⁹ (3 Mesele); “Kitâbu’l-Gasb”¹¹⁰ (10 Mesele); “Kitâbu’l-Vedî’a”¹¹¹ (2 Mesele); “Kitâbu’s-Siyer”¹¹² (8 Mesele); “Kitâbu’n-Nikâh”¹¹³ (29 Mesele): Bâbu’s-sadâk¹¹⁴ (4 Mesele) ve Bâbu’l-hulû¹¹⁵ (2 Mesele); “Kitâbu’t-Talâk”¹¹⁶ (12 Mesele): Bâbu’r-ric’at¹¹⁷ (2 Mesele), Bâbu’l-îlâ¹¹⁸ (1 Mesele) ve Bâbu’z-zihâr¹¹⁹ (2 Mesele); “Kitâbu’l-Eymân”¹²⁰ (5 Mesele): Bâbu’l-li’ân¹²¹

⁹¹ Bk. Zemaşeri, *age.*, 191.

⁹² Bk. Zemaşeri, *age.*, 199.

⁹³ Bk. Zemaşeri, *age.*, 219.

⁹⁴ Bk. Zemaşeri, *age.*, 223.

⁹⁵ Bk. Zemaşeri, *age.*, 237.

⁹⁶ Bk. Zemaşeri, *age.*, 243.

⁹⁷ Bk. Zemaşeri, *age.*, 297.

⁹⁸ Bk. Zemaşeri, *age.*, 297.

⁹⁹ Bk. Zemaşeri, *age.*, 301.

¹⁰⁰ Bk. Zemaşeri, *age.*, 308.

¹⁰¹ Bk. Zemaşeri, *age.*, 309.

¹⁰² Bk. Zemaşeri, *age.*, 315.

¹⁰³ Bk. Zemaşeri, *age.*, 318.

¹⁰⁴ Bk. Zemaşeri, *age.*, 321.

¹⁰⁵ Bk. Zemaşeri, *age.*, 322.

¹⁰⁶ Bk. Zemaşeri, *age.*, 325.

¹⁰⁷ Bk. Zemaşeri, *age.*, 330.

¹⁰⁸ Bk. Zemaşeri, *age.*, 337.

¹⁰⁹ Bk. Zemaşeri, *age.*, 342.

¹¹⁰ Bk. Zemaşeri, *age.*, 346.

¹¹¹ Bk. Zemaşeri, *age.*, 357.

¹¹² Bk. Zemaşeri, *age.*, 359.

¹¹³ Bk. Zemaşeri, *age.*, 369.

¹¹⁴ Bk. Zemaşeri, *age.*, 399.

¹¹⁵ Bk. Zemaşeri, *age.*, 404.

¹¹⁶ Bk. Zemaşeri, *age.*, 421.

¹¹⁷ Bk. Zemaşeri, *age.*, 423.

¹¹⁸ Bk. Zemaşeri, *age.*, 423.

¹¹⁹ Bk. Zemaşeri, *age.*, 425.

¹²⁰ Bk. Zemaşeri, *age.*, 432.

¹²¹ Bk. Zemaşeri, *age.*, 432.

(6 Mesele), Bâbu'l-'iddet¹²² (4 Mesele), Bâbu'r-radâ'¹²³ (4 Mesele) ve Bâbu'n-na-fakât¹²⁴ (1 Mesele); "Kitâbu'l-İkrâh"¹²⁵ (2 Mesele); "Kitâbu'l-Kısâs"¹²⁶ (15 Mesele); "Kitâbu'd-Diyet"¹²⁷ (7 Mesele); "Kitâbu'l-Keffârât"¹²⁸ (2 Mesele); "Kitâbu Kıtâli Ehli'l-Bağy"¹²⁹ (2 Mesele); "Kitâbu'l-Hudûd"¹³⁰ (9 Mesele); "Kitâbu's-Sirkât"¹³¹ (7 Mesele); "Kitâbu Kuttâ'î't-Tarîk"¹³² (3 Mesele); "Kitâbu'l-Eşribe"¹³³ (2 Mesele); "Kitâbu Suûli'l-Fahl"¹³⁴ (1 Mesele); "Kitâbu'l-Cizye"¹³⁵ (2 Mesele); "Kitâbu's-Sayd ve'z-Zebâih"¹³⁶ (4 Mesele); "Kitâbu'l-Udhiyye"¹³⁷ (4 Mesele), "Kitâbu'l-Eymân"¹³⁸ (5 Mesele); "Kitâbu Edebi'l-Kâdî"¹³⁹, (9 Mesele); "Kitâbu'd Da'avâ"¹⁴⁰ (5 Mesele); "Kitâbu'l 'Itk"¹⁴¹ (4 Mesele); "Kitâbu'l Müdebber"¹⁴² (1 Mesele); "Kitâbu'l Mükâteb"¹⁴³ (3 Mesele) ve kitabın sonunda "(talakta) evin eşyaları konusunda eşlerin ihtilafa düşmeleri" ve "hibeden rüçû' (dönme)" konularını içeren mülhak¹⁴⁴ 2 Mesele.

6.2. Konuların Ele Alınış Şekli

Zemahşerî, bölüm başlığı altında konuları işlerken her iki mezhebin (Hanefî ve Şâfiî) konu ile ilgili hükmünü; haberî bir üslubla verir.¹⁴⁵ Bunu yaparken: "عندنا" ve "وعند الشافعي" şeklinde ilk olarak Ebu Hanîfe'nin daha sonra İmam Şâfiî'nin görüşünü sunar. İki tarafın konu ile ilgili ulaştıkları hükme yer

¹²² Bk. Zemahşerî, *age.*, 443.

¹²³ Bk. Zemahşerî, *age.*, 443.

¹²⁴ Bk. Zemahşerî, *age.*, 448.

¹²⁵ Bk. Zemahşerî, *age.*, 450.

¹²⁶ Bk. Zemahşerî, *age.*, 454.

¹²⁷ Bk. Zemahşerî, *age.*, 477.

¹²⁸ Bk. Zemahşerî, *age.*, 477.

¹²⁹ Bk. Zemahşerî, *age.*, 479.

¹³⁰ Bk. Zemahşerî, *age.*, 481.

¹³¹ Bk. Zemahşerî, *age.*, 491.

¹³² Bk. Zemahşerî, *age.*, 499.

¹³³ Bk. Zemahşerî, *age.*, 503.

¹³⁴ Bk. Zemahşerî, *age.*, 506.

¹³⁵ Bk. Zemahşerî, *age.*, 507.

¹³⁶ Bk. Zemahşerî, *age.*, 510.

¹³⁷ Bk. Zemahşerî, *age.*, 515.

¹³⁸ Bk. Zemahşerî, *age.*, 520.

¹³⁹ Bk. Zemahşerî, *age.*, 524.

¹⁴⁰ Bk. Zemahşerî, *age.*, 534.

¹⁴¹ Bk. Zemahşerî, *age.*, 539.

¹⁴² Bk. Zemahşerî, *age.*, 543.

¹⁴³ Bk. Zemahşerî, *age.*, 545.

¹⁴⁴ Bk. Zemahşerî, *age.*, 549, 550.

¹⁴⁵ Bk. Zemahşerî, *age.*, thk. Abdullah Nezir Ahmed, 63.

verdikten sonra da: “دلِيلُهُ”, “واحتج الشافعي” ve “دلِيلنا في المسألة”, “لنا في ذلك” “لنا”, “دلِيلنا” şeklinde ilk olarak Ebu Hanîfe’nin daha sonra da Şâfiî’nin vermiş oldukları hüküm ile ilgili delilleri sunar.

Zemahşerî, eserinde Ebu Hanîfe ve Şâfiî dışında, nadiren Mâlik b. Enes¹⁴⁶ (ö.179/796), Ebu Yusuf¹⁴⁷ (ö.183/798) ve Muhammed eş-Şeybânî’nin¹⁴⁸ (ö.189/805) görüşlerine de yer vermiştir. Zemahşerî, Hanefîler’de mesele ile ilgili hüküm farklılığı varsa mezhep içindeki bu ihtilafa yer vermemiştir. Örneğin, Ebu Yusuf ve Muhammed eş-Şeybânî, bir konuda Ebu Hanîfe’den farklı hüküm vermişlerse Zemahşerî bu görüşlere yer vermeden sadece Ebu Hanîfe’nin görüşünü sunar.¹⁴⁹ Zemahşerî, yer yer Ebu Yusuf ile Muhammed eş-Şeybânî’nin Ebu Hanîfe’den farklı olarak Şâfiî ile aynı görüşte oldukları yerleri belirtir ve bunu: “عندنا” veya “هذا عند أبي حنيفة” diyerek Ebu Hanîfe’nin görüşünü aktardıktan sonra: “و عند أبي يوسف و محمد والشافعي” şeklinde Şâfiî, Ebu Yusuf ve Muhammed eş-Şeybânî’nin aynı görüşte olduğu konuları delilleri ile birlikte sunar.¹⁵⁰

Zemahşerî bir yerde de; “عندنا” şeklinde Ebu Hanîfe’nin konu ile ilgili görüşünü verdikten sonra Ebu Yusuf’un bu konuda Şâfiî gibi Ebu Hanîfe’den farklı hüküm verdiğini; “و عند أبي يوسف والشافعي” şeklinde belirtir. Ardından; “دلِيلنا في المسألة” şeklinde Ebu Hanîfe’nin konu ile ilgili delilini aktardıktan sonra; “احتج الشافعي” şeklinde Ebu Yusuf’un ismini zikretmeden (aynı delili kullanmaları sebebi ile olsa gerek) Şâfiî’nin konu ile ilgili delilini sunar.¹⁵¹

Zemahşerî, Ebu Hanîfe ve Şâfiî’nin konu ile ilgili hükümlerini ve delillerini zikrettikten sonra, eserin tahkikini yapan Abdullah Nezir Ahmed’in de ifade ettiği üzere¹⁵² genel hilâf kitaplarının ana karakteristiğinin aksine, mezhep taassubundan uzak, objektif bir metod takip ederek bu deliller arasında bir cedel ya da münakaşada bulunmamaktadır. Kendi mezhebinin delillerini üstün gösterme, diğer mezhebin delillerini ise çürütme yönünde

¹⁴⁶ Zemahşerî, Kitâbu’l-İkrâh 318. Mesele’de İmam Mâlik’in konu ile ilgili hem görüşünü hem de delilini verir. Bk. Zemahşerî, *age.*, 450, 451, 452. Fakat burada Zemahşerî, İmam Mâlik’in görüşünü hatalı olarak vermiştir. “Eserde Göze Çarpan Eksiklikler” başlığı altında bu örneğe de yer verilecektir. *Kitabu’t-Tahâre* 8. Mesele’de ise, mazmaza ve istinşâkın abdestteki hükmünün ne olduğu konusunda İmam Mâlik’in görüşüne yer vermiştir. Bk. Zemahşerî, *age.*, 101. Ayrıca bk. Zemahşerî, *age.*, 257. (148. Mesele).

¹⁴⁷ Bk. Zemahşerî, *age.*, 187, 314, 335, 435, 450. (88. Mesele, 200. Mesele, 217. Mesele, 306. Mesele, 318. Mesele).

¹⁴⁸ Bk. Zemahşerî, *age.*, 187. (88. Mesele); 314, 335. (200. Mesele, 217. Mesele).

¹⁴⁹ Bk. Zemahşerî, *age.*, 369, 377. (246. ve 254. Mesele); 391, 392. (269. Mesele).

¹⁵⁰ Bk. Zemahşerî, *age.*, 187, 314, 335. (88. Mesele, 200. Mesele, 217. Mesele).

¹⁵¹ Bk. Zemahşerî, *age.*, 435. (306. Mesele).

¹⁵² Bk. Zemahşerî, *age.*, thk. Abdullah Nezir Ahmed, 64.

herhangi bir tartışmaya girmez. Şu kadar var ki Zemahşerî Hanefî olmasından dolayı, nadiren de olsa usûl konusunda Hanefî görüşlere yapılan itirazları ilmî-mantıkî ölçüler çerçevesinde cevaplamaya çalışmış ve mezhep taassubu gütmeyen bazı gerekçelerle desteklemeye çalışmıştır. Bu bağlamda bazı meselelerde, deliller arasında karşılaştırma yapmış zımnen hilâf kitaplarının genel karakteristiği olan münâkaşa geleneğine de uymuştur.

Muhakkik Abdullah Nezir Ahmed'in de ifade ettiği gibi¹⁵³ Zemahşerî nadiren de olsa eserde takip etmiş olduğu genel metottan sıyrılıp soru sorma yöntemi ile meseleyi sunar ve ardından bunu cevaplar.¹⁵⁴ Zemahşerî'nin bu eserinde çok az kullandığı "soru-cevap" metodunu "el-Keşşâf" isimli tefsirinde ahkâm âyetlerini açıklarken sıklıkla kullanmış olduğunu¹⁵⁵ görürüz.

Zemahşerî konuları işlerken genel olarak öncelikle Ebu Hanîfe'nin delillerini zikretmesine rağmen, bazı meselelerde de önce Şâfiî'nin delillerini zikretmiştir.¹⁵⁶

Zemahşerî bir yerde Ebu Hanîfe'den konuyla ilgili iki kavil (görüş) ulaştığını söyler ve bu görüşleri birlikte zikreder. Ardından kendi tercih ettiği görüşün delilini sunar. Zemahşerî, "Kitâbu's-Salâh" 68. Mesele'de "Çocuğun İmâmeti" konusunu işlerken konuyla ilgili Ebu Hanîfe'den iki görüş ulaştığını ifade eder.¹⁵⁷

Bir yerde de Ebu Hanîfe'nin konuyla ilgili eski görüşünü (kavlü'l-kadîm) ve yeni görüşünü (kavlü'l-cedîd/kavlü's-sânî) birlikte zikreder. "Kitâbu'l-Hac", 148. Mesele'de "Temettu' Haccı Yapan Kişinin Teşrih Günlerindeki Orucu" bahsinde Ebu Hanîfe'den konuyla ilgili kavlü'l-kadîm ve kavlü'l cedîd/sânî şeklinde iki görüş ulaştığını söyler.¹⁵⁸

Zemahşerî, bir yerde de Hanefî ve Şâfiî mezheplerinin konu ile ilgili görüşlerini ve delillerini zikrettikten sonra; "مذهبنا مذهب (سفيان الثوري) رضي الله عنه"

¹⁵³ Bk. Zemahşerî, *age.*, thk. Abdullah Nezir Ahmed, 64.

¹⁵⁴ Örneğin "Kitâbu's-salâh" da; 'yasaklanan vakitlerde namaz kılmak caiz midir, değil midir?' şeklinde bir soru ile Mesele'ye başlamıştır. Bk. Zemahşerî, *age.*, 161. (65. Mesele). Ayrıca bk. 165, 173 (68. ve 75. Mesele'ler).

¹⁵⁵ Zemahşerî "el-Keşşâf" isimli tefsirinde fikhî konuları ele alırken bazı yerlerde; "şayet şöyle derssen/sorarsan?", şeklinde karşısında bir muhatap varmış gibi sorular sordurarak bu sorulara "derim ki" şeklinde cevaplar vererek soru-cevap metodunu kullandığını görürüz. Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâ'ik-ı şavâmizi't-tenzil ve uyûni'l-akâvîl fi vücûhi'te'vil* (Beyrut: Daru'l-kitabi'l-Arabi,1987), 1: 280, 664, 605, 607; 3: 548; 4: 553, 558.

¹⁵⁶ Bk. Zemahşerî, *age.*, 133, 134, 135, 136, 137. (39, 40,41, 42, 43 ve 44. Mesele'ler).

¹⁵⁷ Bk. Zemahşerî, *age.*, 165. (68. Mesele).

¹⁵⁸ Bk. Zemahşerî, *age.*, 257. (148. Mesele).

şeklinde¹⁵⁹ Süfyân es-Sevrî'nin de Hanefîler'le aynı görüşte olduğunu zikreder.¹⁶⁰

Zemahşerî bazı meselelerde konu ile ilgili delilleri verdikten sonra, Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasındaki ihtilafın sebebini zikretmiş¹⁶¹ bazı Meseleler'de de ilgili konudaki ihtilafın faydasını¹⁶² belirtmiştir. Keza Hanefî ve Şâfiî mezhebinin ayrıştıkları noktalarda her iki tarafın bütün delillerini zikretmeyip sadece bir-iki delille yetinmesi Zemahşerî'nin okuyucuya mezhep görüşlerini öğretmek yerine, geniş bir fıkıh düşüncesini kazandırmayı amaçladığını göstermektedir.

Zemahşerî bazı meseleleri ele alırken ise bunlarda bir kapalılık varsa ihtilaf şeklini ve açıklamasını yaparak¹⁶³ konunun daha rahat anlaşılmasını sağlamış, bazı meseleleri de sadece akli delillerle/kıyas yaparak¹⁶⁴ açıklamıştır.

7. ESERDE GÖZE ÇARPAN EKSİKLİKLER VE HATALAR

Yukarıda zikredilen hususların yanısıra eserde muhakkik Abdullah Nezir Ahmed'in de zikrettiği¹⁶⁵ bazı eksiklikler ve hatalar da göze çarpmaktadır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

Daha öncede ifade ettiğimiz gibi eserde "Mukaddime"nin olmayışı göze çarpan ilk eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Zemahşerî meseleleri işlerken aktarmış olduğu görüşler hakkında faydalanmış olduğu gerek Hanefî gerekse de Şâfiî mezhebinden herhangi bir kaynaktan söz etmemiştir.

Zemahşerî konu ile ilgili delil olarak kullanılan hadislerin kaynaklarını belirtmemiş, hadislerin tahrîcini yapmamış ve herhangi bir rivâyet zincirinden bahsetmemiştir. Delil olarak kullanılan hadislerden bazılarında râvi ismi zikretmiş olsa da kitabın bütününe bakıldığında bu duruma çok az yer verildiğine şahit olmaktadır.

Zemahşerî bazı meselelerde konu ile ilgili delil olarak kullanılan birden fazla hadisi tek bir hadis gibi aktarmıştır. Örneğin Zemahşerî,

¹⁵⁹ Abdullah Nezir Ahmed ana nüshadaki asıl ifadenin; "مذهبنا مذهب رضي الله عنه" şeklinde olduğunu ifade eder. Bk. Zemahşerî, *age.*, thk. Abdullah Nezir Ahmed, 449.

¹⁶⁰ Bk. Zemahşerî, *age.*, 449. Muhammed b. Ahmed Serahsî, *el-Mebsût* (Beirut: Daru'l-marife, 1989), 5: 189, 190.

¹⁶¹ Bk. Zemahşerî, *age.*, 170, 182, 185, 214. (70, 84, 87 ve 113. Meseleler).

¹⁶² Bk. Zemahşerî, *age.*, 130, 439, 464. (37, 309 ve 329. Meseleler).

¹⁶³ Bk. Zemahşerî, *age.*, 200, 331, 351, 357, 416. (100, 212, 231, 236 ve 289. Meseleler).

¹⁶⁴ Bk. Zemahşerî, *age.*, 109, 137, 147, 205. (16, 44, 54 ve 104. Meseleler).

¹⁶⁵ Bk. Zemahşerî, *age.*, Abdullah Nezir Ahmed, 66,67,68.

"Kitâbu's-Salâh" 42. Mesele'de "fecir vaktinden önce sabah ezanının okunması" konusunu işlerken, bunun Hanefîler'e göre câiz olmadığını ifade etmiş ve delil olarak konu ile ilgili üç ayrı hadisi, tek bir hadis gibi aktarmıştır. Bunu yaparken de her bir hadisten bir cüz (bölüm) almıştır.¹⁶⁶ Zemahşerî, Hanefîler'in görüşünün delili olarak getirdiği hadisi; "*Bilâl'in ezanı sizden birinizi aldatmasın, çünkü o oruçlu (ibadette) olanlarınızın sahur yapması (istirahate dönmesi), uyuyanlarınızı da uyandırmak için ezan okur, Bilal geceleyin ezan okur, siz İbn Ümm-i Mektûm'un ezanını dikkate alın. (yeme-içmeyi bırakın).*" şeklinde aktarmıştır. Hâlbuki bu hadis üç ayrı hadisin birleşimidir ve Zemahşerî her bir hadisten bir bölüm alarak bunu tek bir hadis gibi aktarmıştır. Şöyle ki; "*Bilâl'in ezanı sizi aldatmasın*" şeklindeki hadisin ilk kısmı Semure b. Cündeb kanalı ile Müslim'in rivâyetidir. Hadisin tam metni şu şekildedir: Semure b. Cündeb'ten rivâyete göre, Rasulullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: "*Sakın, ne Bilâl'in ezanı, ne de yayılmadıkça şu aydınlık, sizi sahurdan menetmesin/alikoymasın.*" Semure b. Cündeb buna benzer diğer bir rivâyette Hz. Peygamber'in hutbe okuyarak şöyle dediğini rivayet eder: "*Sakın, ne Bilâl'in ezanı, ne de ufukda şöyle görünen uzun aydınlık (fecri kâzib: sahte beyazlık), şu şekilde yayılıncaya (feci-i sâdik: gerçek fecir belirinceye) kadar, sizi sahurunuzdan aldatmasın.*" Zemahşerî'nin delil olarak sunduğu hadisin ikinci kısmı olan: "*Çünkü o (Bilal) oruçlu (ibadette) olanlarınızın sahur yapması (istirahate dönmesi), uyuyanlarınızı da uyandırmak için ezan okur*" şeklindeki bölüm ise Buhârî ve Müslim'in İbn Mes'ud kanalı ile aktardıkları rivâyetlerdir. Bu rivâyet ise şu şekildedir: "*Hiçbirinizi Bilâl'in ezanı, sahur yemeğinden alikoymasın/engellemesin. Çünkü o, namaz kılanınıza (teheccüd ve benzeri için) kıyamda/ayakta olanınıza biraz dinlendirmek veya sahur yemeğine döndürmek amacıyla namazı kestirmek/ara verdirmek ve uyuyanınızı (sahura) uyandırmak için, geceleyin ezan okur. Ardından elini doğrultarak kaldırdı ve 'fecir şöyle ve şöyle olmakla değil, şöyle oluncaya kadardır.' buyurdu ve iki parmağını araladı.*" Hadisin üçüncü kısmı ise yine Buhârî ve Müslim'in İbn Ömer kanalıyla rivâyet ettikleri; "*Bilal ezanı geceleyin (fecir olmadan) okur, (siz) İbn Ümm-i Mektûm'un ezanını duyana kadar yeyip, içebilirsiniz.*"¹⁶⁷ şeklindedir.

Zemahşerî bazı meselelerde delil olarak kullanmış olduğu hadislerin bir kısmını ise lafzen değil mânen aktarmıştır. Örneğin, "Kitâbu's-salâh", 40. Mesele'de "akşam namazının vakti" konusunu işlerken, akşam namazının Hanefîler'e göre iki vaktinin olduğunu, Şâfiîler'e göre ise tek vaktinin olduğunu ifade eder.¹⁶⁸ Hanefîler'in görüşünün delili olarak kullanmış olduğu hadisi

¹⁶⁶ Bk. Zemahşerî, *age.*, 135, 136.

¹⁶⁷ Bk. Buhârî, "Ezan", 11-13; Müslim, "Sıyâm", 34-38.

¹⁶⁸ Bk. Zemahşerî, *age.*, 134.

si; “ للمغرب وقتان ”; “akşam namazı için iki vakit vardır” şeklinde birçok yerde yaptığı gibi lafzen değil mânen aktarmıştır. Müslim “Sahih”inde söz konusu hadisi tahrîc etmiştir. Büreyde’den aktardığına göre hadisin lafzı şöyledir: “Bir adam, Rasulullah’a (sav) gelerek namaz vakitlerini sordu. Rasulullah (sav): ‘İki vakitte bizimle beraber namaz kıl’ buyurdu. Bilal’e emretti güneş meylettiği vakit ezan okudu. Sonra ona emretti öğle namazı için kamet getirdi. Rasulullah (sav) yine ona emretti, Bilal ikinci için güneş yüksek, bembeyaz ve tertemiz bir halde iken kamet getirdi. Sonra ona emretti, güneş kaybolunca akşam namazı için Bilal kamet getirdi. Sonra Rasulullah (sav) emretti şafak kaybolunca Bilal yatsı namazı için kamet getirdi. Sonra Rasulullah (sav) emretti şafak doğduğu vakit Bilal sabah namazı için kamet getirdi. Sonra ertesi gün Bilal’e öğle namazını serinliğe kadar bekletmesini emretti.”¹⁶⁹ Bu hadise göre bir adam namaz vakitlerini sorunca Hz. Peygamber ona, “Bizimle birlikte iki gün namaz kıl” demiş ve birinci gün namazları ilk vaktinde, ikinci gün de son vaktinde kıldırarak bu çerçevede akşam namazını ilk gün güneş batınca, ikinci gün ise şafağın kaybolmasından kısa bir süre önce kıldırmıştır. Zemaşerî ise bu hadisi mânen rivâyet etmiştir. Hanefîler’e göre akşam namazının iki vakti vardır. İlk vakti, güneş battığında, diğer vakti ise şafak kaybolmadan önceki zaman dilimidir. Ebu Hanîfe’ye göre şafak; akşam ufuktaki kıvırtıdan sonra meydana gelen beyazlıktır. Ebû Yusuf ile Muhammed eş-Şeybânî ve Ebu Hanîfe’den diğer bir rivâyete göre şafak, ufukta meydana gelen kıvırtıdır. Bu kıvırtı gidince akşam namazının vakti çıkmış olur. Güneş battıktan sonra kıvırtı kaybolana kadar akşam namazını geciktirmek ise mekruhtur.¹⁷⁰

Eserde bazı meselelerde, sahâbe veya tabi’ûna ait olan sözler hatta bazı fikhî kâideler Hz. Peygamber’e nisbet edilmiş ve hadis olarak aktarılmıştır. Örneğin; “Kitâbu’s-Salâh”, “namazı kısaltmanın (kasr) hükmü”nün işlendiği 85. Mesele’de Ebu Hanîfe’ye ait olan; “kim seferde namazını kısaltmaz ve tam olarak kılsa, hata etmiş ve sünnete muhalefet etmiş olur”¹⁷¹ sözü; “kim

¹⁶⁹ Bk. Müslim, “Mesâcid ve Mevâdiu’s-Salât”, 31.

¹⁷⁰ Bk. Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Muhtasarü’t-Tahâvî*, thk. Ebu’l-vefâ el-Afğânî (Kâhire: Dâru’l-kitâbi’l-‘arabî, 1370), 23; Kudurî, *Muhtasarü’l-Kudûrî fi’l-fikhi’l-Hanefî* (Beyrut: Daru’l-kütübî’l-ilmîyye, 1997), 8; Ala’uddin Ebîbekr b. Mes’ûd Kâsânî, *Bedâi’u’s-sanâi’ fi tertîbi’s-şerâ’i* (Mısır: Matb’atu Zekerîyya Ali Yusuf, ty.), 1: 353, Burhânüddin Ali b. Ebû Bekir Merginânî, *el-Hidâye şerhu bidâyeti’l-mübtedî*, (Karaçi: yy., 1417), 1: 38; Serahsi, *el-Mebsût*, 1: 144

¹⁷¹ Bk. Kâsânî, *Bedâi’u’s-sanâi’*, 1: 463.

*seferde namazını tam olarak kılsa Ebe'l-Kâsım'a muhalefet etmiş olur*¹⁷² şeklinde benzer ifadelerle hadis olarak okuyucuya sunulmuştur.

Eserde bazı bölümler ve meseleler tekrar edilmiş, bazı konular ise alışlagelmişin dışında farklı biçimde tertip edilmiştir. Örneğin, "Kitâbu'l-ey-mân" hem "Kitâbu't-talâk" bölümünden sonra gelen 'ric'at, îlâ ve zihâr' bablarından sonra hem de "Kitâbu'l-udhiyye" bölümünden sonra iki farklı yerde ele alınmıştır.¹⁷³ Yine "Kitâbu'l-eşribe" bölümü hem "Kitâbu'r-rehn"den sonra hem de eserin sonuna doğru "Kitâbu kuttâ'i't-tarîk" bölümünden sonra ayrı yerlerde ele alınmıştır. Fakat başlık olarak farklı yerlerde tekrar edilmesine rağmen her iki bölümde de işlenen meseleler farklıdır.¹⁷⁴ Yine, "Demu'l-hâmili" (hamile kadından kanın gelmesi) konusu da biri "Kitâbu't-tahâre"de 37. Mesele'de, diğeri ise "Kitâbu'l-iddet"de 309. Mesele'de iki ayrı başlık altında ele alınmıştır.¹⁷⁵

Eserde bazı meselelere de konuyla ilgisi olmayan bölüm başlığı altında yer verilmiştir. Örneğin Zemahşerî, "sünnet olmanın hükmü" meselesini birbiri ile ilgili olmayan "Kitâbu'l-eşribe/İçecekler bölümü"nde ele alınmıştır.¹⁷⁶

Zemahşerî, mezhep içinde hakkında naklî delil kullanılarak hüküm verilmiş olmasına rağmen, bunların "genel prensiplere göre verildiğini" ifade ettiği bazı meseleler de bulunmaktadır. Örneğin Zemahşerî, "Kitâbu's-Salâh" 60. Mesele'de "Cünüp Kişinin Mescidden Geçmesi" bahsinde Hanefiler'e göre bu durumun ihtiyaç durumunda mümkün, ihtiyaç olmadığında ise câiz olmadığını, Şâfiîler'e göre ise bunun ihtiyaç olsun ya da olmasın böyle kişinin mescidden geçmesinin câiz olduğunu fakat içeride oturmasının (belli bir süre kalmasının) ise câiz olmadığını ifade eder. Zemahşerî, Hanefiler'in konu ile ilgili naklî delilini verdikten sonra Şâfiî'nin delilinin: "Aslolan insanın temiz olmasıdır. Bundan dolayı ihtiyaç halinde mescitten geçmesine mani olunmaması gerekir." şeklinde olduğunu ifade eder.¹⁷⁷ Hâlbuki bu konuda Şâfiî; "وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ" "*Cünüp iken –yolcu olanlar müstesnâ- gusül edinceye kadar (namaza yaklaşmayın)*"¹⁷⁸ âyetini delil olarak kullanır ve; "cünüp kişinin mescidde durup âyet okumak için değil de uğramak maksadıyla oradan geç-

¹⁷² Bk. Zemahşerî, *a.g.e.*, 174. Farklı örnekler için bk. Zemahşerî, *a.g.e.*, 389, 479. (267. ve 344. Meseleler).

¹⁷³ Bk. Zemahşerî, *age.*, 449-467/520-523.

¹⁷⁴ Bk. Zemahşerî, *age.*, 308, 503-505.

¹⁷⁵ Bk. Zemahşerî, *age.*, 130, 439.

¹⁷⁶ Bk. Zemahşerî, *age.*, 504.

¹⁷⁷ Bk. Zemahşerî, *age.*, 157, 158.

¹⁷⁸ Nîsâ 4/43

mesinde bir sakınca yoktur” der. Nevevî de; “bu konuda mezhepte aslolan görüş cünüp olan kişinin mescide uğrayarak geçmesinin haram olmamasıdır. Çünkü bunun haramlığı ile ilgili sahih ve sarih (açık) bir delil bulunmamaktadır.”¹⁷⁹ der.

Zemahşerî birçok meselede hükmün “mekruh”, “tahrimen mekruh” ya da “haram” olduğunu ifade etmeden sadece “câiz değil” ifadesini, bazen “farz”ı kastederek “şart”, “sünnet”i kastederek de “şart değil” terimlerini kullanmak suretiyle konu ile ilgili hüküm ifade eden kavramları net olarak zikretmemiştir. Örneğin Zemahşerî, “Kitâbu’t-tahâre”, 14. Mesele’de; “hâcet anında kibleye yönelme ve sırt çevirme” bahsinde ‘bize göre’ diye başlayarak Hanefîler’e göre gerek açık alanda gerekse kapalı alanda def-i hâcet anında kibleye yönelmenin ve tamamen kibleye sırt çevirmenin câiz olmadığını, Şâfiî’ye göre ise bina içinde bunun câiz olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁰ Hanefîler’e göre açık arazide def-i hacet yaparken kibleye dönmek haramdır. Şâfiî’ye göre ise açık arazide def-i hacet yaparken kibleye dönmek haramdır ama bina içlerinde haram değildir.¹⁸¹ Yine Zemahşerî; “Kitâbu’t-Tahâre”, 7. Mesele’de “abdestte niyet” konusunu işlerken, Hanefîler’e göre niyetin “şart” olmadığını belirterek, “sünnet” olmasını; teyemmümde ise niyetin “şart” olduğunu belirterek, “farz” olmasını kastedmiştir.¹⁸² Yine abdestte tertibin hükmü konusunu işlediği 9. Mesele’de de, Hanefîler’e göre tertibin “şart” olmadığını ifade ederken bunun “sünnet” olmasını, Şâfiîler’e göre ise abdestte tertibin “şart” olduğunu ifade ederken bunun “farz” olmasını kastedmiştir.¹⁸³

İki meselede Zemahşerî, Hanefî mezhebinde şâz olan görüşü mezhepte müftâ bih (tercih edilen) görüş olarak sunmuştur. Örneğin Zemahşerî, “Kitâbu’ş-şirket” 209. Mesele’de Hanefîler’e göre ‘urûz şirketinin mutlak şekilde caiz olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁴ Oysa Hanefîlere göre urûz şirketi, ancak

¹⁷⁹ Bk. Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrut: Dâru’l-ma’rife, ty.), 1: 54; Nevevî, *el-Mecmu’ şerhu’l-Mühezzeb*, thk. Zekeriyya Ali Yusuf (Mısır: yy., ty.), 173-176. Benzer örnekler için bk. Zemahşerî, *a.g.e.*, 109, 110, 137, 147, 205. (16, 44, 54 ve 104. Meseleler).

¹⁸⁰ Bk. Zemahşerî, *a.g.e.*, 107.

¹⁸¹ Bk. Mahmud Muhammed Hattâb es-Sübkî, *el-Menhelü’l-‘azbü’l-mevrûd şerhu süneni’l-İmâm Ebî Dâvud* (Beyrut: Müessesü’t-târîhu’l-‘Arabî, ty.), 1: 39-42.

¹⁸² Bk. Zemahşerî, *a.g.e.*, 100.

¹⁸³ Bk. Zemahşerî, *a.g.e.*, 102.

¹⁸⁴ Zemahşerî, *a.g.e.*, s.328.

iki ortaktan biri, malının yarısını diğerk ortağın malının yarısı karşılığında satar ve her ikisinin de kıymeti eşit olursa kurulabilir.¹⁸⁵

Zemaşerî eserinin bütününde Şâfiî mezhebinin konu ile ilgili hükümünü aktarırken genel anlamda mezhepte râcih olan görüşleri vermesine rağmen beş meselede Şâfiî mezhebinde râcih olan görüş yerine mezhepte mercûh/zayıf olan görüşü, müftâ bih görüş olarak aktarmıştır. Örneğın; "Kitâbu'l-büyû" 163. Mesele'de, "Milku meb' esnâe müddet'il-hıyâr/satışa konu olan malın mülkiyetinin, muhayyerlik müddetince kime ait olacağı" konusunu işlerken, Şâfiî'ye göre böyle bir malın mülkiyetinin söz konusu süre zarfında müşteriye ait olacağı belirtilmiştir.¹⁸⁶ Oysa Şâfiî'den bu mesele hakkında üç görüş rivâyet edilmiştir. Şâfiî mezhebinde tercih edilen görüş ise böyle bir durumda şayet muhayyerlik şartı satıcıya aitse, malın mülkiyetinin satıcıda kalacağı görüşüdür.¹⁸⁷

Üç meselede ise Şâfiî'nin kadîm (eski) görüşü müftâ bih görüş olarak sunulmuştur. Örneğın Zemaşerî, "bâbu'z-zihâr" 297. Mesele'de, bir kişi eşlerinin tamamına hitâben; "siz hepiniz bana anamın sırtı gibisiniz" dese, bu durumda Hanefiler'e göre her bir eş için zihâr keffâreti gerekirken, Şâfiî'ye göre ise tek keffâret yeterlidir, der.¹⁸⁸ Hâlbuki Zemaşerî burada Şâfiî'nin eski görüşünü zikretmiştir. Şâfiî'nin yeni görüşüne göre (kavlü'l-cedid) bu durumda olan kişi için aynen Hanefiler'de olduğu gibi her bir eşi için ayrı ayrı zihar keffâreti gerekir.¹⁸⁹

Zemaşerî 1 meselede Şâfiî'ye ait olamayan görüşü, ona ait olarak aktarmıştır. Örneğın; "Kitâbu't-tahâre" 11. Mesele'de "Tekrâru'l-mesh" konusunu işlerken, Şâfiî'ye göre başı üç kez mesh etmenin şart olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁰ Hâlbuki Şâfiî'ye göre abdest alırken başın bir kez mesh edilmesi şarttır.¹⁹¹

Zemaşerî, 1 meselede Şâfiî mezhebinin görüşünü yanlış aktarmıştır. Zemaşerî, "İmâmetu's-sabî" 68. Mesele'de 'küçük çocuğın imamlığı' konusunu işlerken, Şâfiî mezhebine göre imama tabi olan kişinin aslında kendi

¹⁸⁵ Bk. Kudûrî, *el-Muhtasar*, 111. Diğerk örnek için bk. Zemaşerî, *a.g.e.*, 367 (245. Mesele).

¹⁸⁶ Bk. Zemaşerî, *age.*, 275.

¹⁸⁷ Bk. Nevevî, *Minhac'u't-talibin ve 'umdetu'l-müftin* (Mısır: Matba'atu Mustafa el-Halebî, 1388), 220. Diğerk örnekler için bk. Zemaşerî, *age.*, 302, 383, 479, 517. (190, 261, 344 ve 377. Meseleler).

¹⁸⁸ Bk. Zemaşerî, *age.*, 426.

¹⁸⁹ Bk. Şirâzî, *el-Mühezzeb fi fikhil-İmam eş-Şâfiî* (Mısır: Matba'atu Mustafa el-Halebî, 1379), 2: 115; Nevevî, *el-Minhâc*, 113. Diğerk örnekler için bk. Zemaşerî, *age.*, 376, 470. (253 ve 335. Meseleler).

¹⁹⁰ Bk. Zemaşerî, *a.g.e.*, 104.

¹⁹¹ Bk. Nevevî, *el-Minhâc*, 74.

namazını kılmış olduğundan hareketle (kıraat olduğu için) çocuğun imamlığının Şâfiî mezhebine göre caiz olduğunu belirtir. Zemaşerî buradan hareketle aynı delil ile kadının çocuğa imamlik yapmasının (mezhepte verilen hükme ters olarak) Şâfiî mezhebinde caiz olduğunu belirtmiştir.¹⁹² Oysaki Şâfiî mezhebine göre, çocuğun büluğ çağına ermiş olan kişilere imamlik yapması caizken kadının erkeklere de, çocuklara da imamlik yapması caiz değildir.¹⁹³ Bu yönüyle Zemaşerî'nin Şâfiî'den yaptığı alıntılarda bir düzensizlik kendini göstermektedir. Kanaatimize göre bu durum, Zemaşerî'nin yaşadığı dönemde Şâfiî mezhebi içerisinde bu kavramların henüz tam olarak yerleşmemiş olması ve mezhebin farklı kaynaklarında müftâ bih görüşler arasında da farklılıklar olabileceği ihtimalinden kaynaklanabilir. Ayrıca Zemaşerî'nin eserinde mezhep talimi yerine, okuyucuya farklı bakış açılarından meselelere bakabilme yeteğini kazandırabilecek bir fıkıh düşüncesi kazandırmayı amaç edinmiş olması düşünülebilir. Bu sebeple, Zemaşerî'nin meseledeki ihtilafı en iyi yansıttığını düşündüğü görüşü eserine almış olması muhtemeldir.

Zemaşerî 1 meselede Ebu Hanîfe'den konuyla ilgili kavlu'l-kadîm ve kavlu'l cedîd/sânî şeklinde iki görüş ulaştığını söyledikten sonra sahih görüş olmamasına rağmen Ebu Hanîfe'den gelen ikinci görüşü sahih görüş gibi sunmuştur. Örneğin Zemaşerî, "Kitâbu'l-hac", 148. Mesele'de "temettü' haccı yapan kişinin teşrîk günlerindeki orucu" bahsinde bunun câiz olmadığı ve caiz olduğu yönünde Ebu Hanîfe'den konuyla ilgili kavlu'l-kadîm ve kavlu'l cedîd/sânî şeklinde iki görüş ulaştığını söyler. Zemaşerî burada temettü' haccı yapan kişinin teşrîk günlerinde oruç tutmasının câiz olduğu görüşünü Ebû Hanîfe'den gelen muhtâr (tercih edilen) görüş gibi sunmuştur.¹⁹⁴ Hâlbuki Hanefî kaynaklarına bakıldığında Ebu Hanîfe'den sahih olarak gelen görüş, mütemetti' için bu günlerde oruç tutmasının caiz olmadığı yönündeki görüştür.¹⁹⁵

Zemaşerî iki Mesele'de Mâlik b. Enes'ten mezhebin görüşüne muhalif olarak görüş aktarmıştır. Örneğin Zemaşerî; "Kitâbu't-tahâre" 8. Mesele'de "mazmaza" ve "istinşak"la ilgili konuyu işlerken İmam Mâlik'e göre hem mutlak abdestte hem de gusül abdestinde, mazmaza ve istinşakın farz

¹⁹² Bk. Zemaşerî, *a.g.e.*, 165-166.

¹⁹³ Bk. Nevevî, *el-Mecmu'*, 4: 147; a.mlf. *el-Minhâc*, 17; Şirâzî, *el-Mühhezzeb*, 4: 154.

¹⁹⁴ Bk. Zemaşerî, *a.g.e.*, 257.

¹⁹⁵ Konuyla ilgili görüşler için bk. Tahâvî, *Muhtasaru't-Tahâvî*, 66; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 3: 1203.

olduğunu belirtir.¹⁹⁶ Oysa İmam Mâlik'e göre hem mutlak abdestte hem de gusül abdestinde mazmaza ve istinşak farz değil, mendubtur.¹⁹⁷

Yine Zemahşerî, "Kitâbu'l-ikrâh" 318. Mesele'de "ikrâh altında birini öldüren kişiye (mükrehe) kısas gerekip gerekmediği" konusunda İmam Mâlik'e göre mükrihe (tehdit edene) kısas gerekmediği, mükrehe (tehdit edilene) ise kısas gerektiğini ifade eder.¹⁹⁸ Hâlbuki Mâlikiler'e göre hem mükrihe (tehdit edene) böyle bir şeye sebebiyet verdiğinden dolayı hem de mükrehe (tehdit edilene) bizzat bu fiili gerçekleştirdiği için kısas gerekir.¹⁹⁹ Bu durumda göstermektedir ki aslanan ilgili mezhebin muteber kaynaklarına başvurulması ve bir mezhebin konu ile ilgili hükmünün başka bir mezhep kaynağından öğrenilmemesidir.

Zemahşerî, 1 meselede ise herhangi bir ihtilaf vaki olmayan bir konu ile ilgili Hanefî ve Şâfiî mezheplerinin ittifak ettiği görüşü mezhep ismi zikretmeden sunmuştur. Örneğin Zemahşerî, sâime olan sığırdan 30'a ulaşınca 1 adet teb' ya da teb'a, 40'a ulaşırsa bir adet müsinn zekat verilmesi gerektiği hükmünü mezhep ismi zikretmeden sunar.²⁰⁰

Zemahşerî, 1 meselede mezheplerin belli şartlara bağlayarak (mukayyet) belirtilmiş olan hükmünü, şart veya kayıt zikretmeksizin mutlak olarak zikretmiştir. Örneğin; "itikâfta olup da, hanımıyla oynaşan kişinin itikâfı bozulur mu, bozulmaz mı?" meselesini işlerken, böyle bir durumda Hanefîler'e göre itikâfın bozulacağını belirtmiştir.²⁰¹ Oysa Hanefî mezhebine göre, böyle bir durumda ancak meni inzal olmuşsa itikâf bozulur. Aksi halde kişi sadece günaha girer.²⁰²

Zemahşerî 1 meselede Hanefî mezhebinde imameynin (Ebu Yusuf ve Muhammed eş-Şeybânî'nin) Ebu Hanîfe'den farklı olarak Şâfiî ile aynı doğrultuda düşündükleri ve mezhepte de müftâ bih olan görüş olmasına rağmen Ebu Hanîfe'nin görüşünü "عندنا" şeklinde mezhebin görüşü olarak vermiştir. Şöyle ki Zemahşerî; "Bâbu'l-cumu'a", 88. Mesele'de "teşrîk tekbirlerinin başlama ve bitiş vakitleri" ile ilgili konuyu işlerken "عندنا" şeklinde Hanefîler'e

¹⁹⁶ Bk. Zemahşerî, *age.*, 101.

¹⁹⁷ Bk. Mâlik b. Enes, Ebû Âmir b. Amr el-Asbahi el-Medenî, *el-Müdevvenetü'l-kübra*, thk. Beşar Avvâd Ma'rûf ve Muhammed Ahmed Halil (Beyrut: Daru sadr, ty.), 1: 15.

¹⁹⁸ Bk. Zemahşerî, *age.*, 450.

¹⁹⁹ Bk. Ebul-Berekat Ahmed b. Muhammed b. Ahmed ed-Derdîr, *Şerhu's-sağîr 'ala egrabi'l-mesâlik* (Kahire: Daru'l-maarif, ty.), 5: 73

²⁰⁰ Bk. Zemahşerî, *age.*, 202. (101. Mesele).

²⁰¹ Bk. Zemahşerî, *age.*, 240. (135. Mesele).

²⁰² Bk. Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 3: 31

(Ebu Hanîfe'ye) göre teşrik tekbirlerinin arefe günü sabah namazından itibaren başladığını ve kurban bayramı 1. günü ikindi vaktinde sona erdiğini (8 vakit) ifade ettikten sonra Şâfiî, Ebu Yusuf ve Muhammed eş-Şeybânî'ye göre ise teşrik tekbirlerinin arefe günü sabah namazı ile başlayıp, bayramın 4. günü ikindi namazına kadar (23 vakit) devam ettiğini belirtir. Zemahşerî burada "عند أبي حنيفة" yerine "عندنا" şeklinde bir ifade kullanarak bu fetvayı Hanefî mezhebinde müftâ bih (mezhepte tercih edilen) görüş gibi sunmuştur.²⁰³ Hâlbuki Hanefî kaynaklarında teşrik tekbirlerinin bitiş vakti ile ilgili müftâ bih olan görüş Ebu Yusuf ve Muhammed eş-Şeybânî'nin görüşüdür.²⁰⁴

Zemahşerî az da olsa bazı yerlerde, Hanefî ve Şâfiî mezheplerinin konu ile ilgili verdikleri hükmü ifade ettikten sonra bir tarafın delilini zikretmiş ve karşı tarafı delillerle ilzâm etme girişiminde bulunmuş fakat bu esnada karşı tarafın delillerini ise zikretmemiştir. Örneğin; "Kitâbu's-salâh" da, "ikinci vaktinin sonunda ancak dört rekatlı bir namaz kılınabilecek bir vakitte ayılan kişinin, öğle namazı dışında ikindi namazını da kılması gerekli midir, değil midir" meselesini (47. Mesele) işlerken, Hanefîler'e göre bu durumda yalnızca ikindi namazının kılınması gerektiğini öğle namazının ise kılınmayacağı; Şâfiî'ye göre ise hem öğle hem de ikindi namazlarının kılınması gerekli olduğunu belirtmiştir. Zemahşerî, Hanefî mezhebinin delil olarak kullandığı; "kim ikindi namazından bir rekata yetişmiş ise, ikindi namazına yetişmiştir"²⁰⁵ hadisini zikretmiştir. Ardından karşı tarafı; "Hz. Peygamber burada kişinin yalnızca ikindi namazına yetiştiğini belirtiyor ve öğle namazının kılınmasında ısrar etmiyor. Buna rağmen siz böyle bir kişiyi, hem öğle hem de ikindi namazına yetişmiş kabul ediyorsunuz."²⁰⁶ şeklinde ilzâm etmiştir. Bu meselede Zemahşerî, Şâfiî mezhebinin delillerine ise değinmemektedir.

Zemahşerî, bazı meselelerde ise tek tarafın delilini karşı tarafı ilzâm etmeden sunmuş bazen de her iki tarafın delillerine de değinmemiştir. Örneğin; "Kitâbu'l-hac" da, "ihramlı kişinin eldiven giymesi" konusunu işlediği meselede Hanefî ve Şâfiî mezhebinin konu ile ilgili hükümlerini vermiş fakat delillerinden söz etmemiştir.²⁰⁷

²⁰³ Bk. Zemahşerî, *age.*, 187.

²⁰⁴ Bk. Kâsânî, *Bedâi' u's-sanâi'*, 1: 195, 196; Serahsi, *el-Mebsût*, 2: 43; Merginânî, *el-Hidâye*, 1: 86.

²⁰⁵ Buhari, "Mevâkit", 28; Müslim, "Mesâcid", 161.

²⁰⁶ Bk. Zemahşerî, *age.*, 140-141.; Farklı örnekler için bk. Zemahşerî, *age.*, 144, 175, 176. (51, 76 ve 77. Meseleler).

²⁰⁷ Bk. Zemahşerî, *age.*, 259. (150. Mesele); Farklı örnekler için bk. Zemahşerî, *age.*, 202, 215, (101. ve 114. Meseleler).

SONUÇ

Lügat, belâgat ve tefsir alanlarındaki yetkinliği ile ön plana çıkan, farklı alanlarda birçok eseri bulunan ve özellikle de "el-Keşşâf" isimli tefsiri ile şöhret bulan Zemahşerî'nin fûrû-i fıkıh metodu ile yazılan, Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasında belli-başlı ihtilaflı konuları ihtivâ eden ve kendisine âidiyeti noktasında herhangi bir tereddüt bulunmayan "Ru'ûsü'l-mesâil fî'l-fıkh" isimli eseri, "hilâf" türünün güzel bir örneğini teşkil eder. Zemahşerî'nin nispeten daha arka planda kalmış olan fıkıhçı kişiliğini yansıtan ve ortaya çıkaran söz konusu nadide eserin hicri 576 tarihli tek yazma nüshası, Abdullah Nezir Ahmed tarafından matbû hale getirilmiştir. Bu eser, Zemahşerî'nin yaygın olarak bilinen diğer yönlerinin yanında aynı zamanda yetkin bir fakîh olduğunu da ortaya koymaktadır. Zira Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasındaki ihtilafları delilleriyle birlikte ortaya koyan bir eser kaleme almak, hiç şüphesiz her iki mezhebe de vâkif olmayı gerektirir. Şiddetli mezhep taassubunun olduğu bir dönemde kaleme alınmış olan bu eserde Zemahşerî'nin amelde mensubu olduğu Hanefî mezhebine taassub göstermeden müsamahakâr bir tavır ve mu'tedil bir yaklaşım sergilediğine şahit olmaktayız.

Zemahşerî'nin eserinde kullanmış olduğu kaynakları; "Kitab/Kur'an-Sünnet/Hadis-Sahabe/Tabi'ûn Rivâyetleri, Sahabe İcmâsı ve Rey (Akıl)" olmak üzere beş grupta toplayabiliriz. Zemahşerî eserinde 126 ahkâm âyeti ve 347 ahkâm hadisi kaynak/delil olarak kullanmıştır. Zemahşerî eserinde sahâbe ve tabi'ûn rivâyetlerine de yer vermiş olup toplamda 77 farklı rivâyet nakletmiştir. Aynı rivâyetin birden fazla sahâbe veya tabi'ûndan nakledildiği göz önünde bulundurulduğunda ise bu sayı 94 olmaktadır.

Zemahşerî, eserinde fûrû-i fıkıhın tüm konularını ele almamış hem fıkıh ilmine yeni başlayanlar (mübtedî) hem de bu alanda belli bir mesafe katetmiş olan talebelerin (müntehî) istifade etmeleri için Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasındaki başlıca ihtilaflı meseleleri mukâyeseli şekilde, kolay, anlaşılır ve özlü bir biçimde sunmuştur. Bu yönleriyle eser okuyanların yüzlerce mesele hakkında çok yönlü fikir sahibi olabileceği ve genel bir fıkıh düşüncesi kazanabilecekleri kıymetli bir yapıttır. Ayrıca eserde farklı bablarda olupta benzer hükümde olan meselelerin tek bir bab altında toplandığı da görülmektedir. Bu özellikler eserin ta'lîm amacı ile yazıldığını da göstermekte olup, ilim talebesinin önemli hükümleri zabt ve rabt altına alabilmesini sağlayan bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Müellifimiz eserinde konuları "Kitâb" olarak isimlendirmiş ve konuları da "Bâblar" a ayırmış ardından bu bâbları da "Meseleler" şeklinde

ele almıştır. Toplamda 42 “Kitâb/Bölüm”, 15 “Bâb/Konu”, ve 406 “Mesele”-den oluşan eserde Zemahşerî fıkıhın “ibâdât”, “muâmelât”, “münâkehât”, “cinâyât”, “hudûd”, “cihâd” gibi bölümlerin büyük bir kısmına yer vermiş olmakla beraber, “ferâiz/miras hukuku” ve “vasiyyetler” ile ilgili bölümlere yer vermemiştir. “Bölümler”i ele alırken bunları “Meseleler”e ayırmış fakat tüm konulara yer vermemiş, bazı bölümlerde bir-iki veya üç mesele ile iktifâ etmiştir. Kitabın sonunda, “(talakta) evin eşyaları konusunda eşlerin ihtilafa düşmeleri” ve “hibeden rücû’ (dönme)” konulu mülhak iki mesele daha bulunmaktadır.

Zemahşerî, bölüm başlığı altında konuları işlerken her iki mezhebin (ilk olarak Ebu Hanîfe daha sonra Şâfiî’nin) konu ile ilgili hükmünü verdikten sonra her iki tarafın görüşleriyle ilgili delillerini sunar. Nadiren de olsa bazı meselelerde ise önce Şâfiî’nin ardından Ebu Hanîfe’nin görüş ve delillerini zikretmiştir. Zemahşerî meselelere objektif bir biçimde yaklaşmış, her iki mezhebin de görüş ve delillerini olduğu gibi aktarmış, herhangi bir tercihte bulunmamış ve deliller arasında bir cedel ve münâkaşaya da girmemiştir. Şu kadar var ki Zemahşerî Hanefî olmasından dolayı, nadiren de olsa usûl konusunda Hanefî görüşlere yapılan itirazları ilmî-mantikî ölçüler çerçevesinde cevaplamaya çalışmış ve mezhep taassubu gütmeden birtakım gerekçeleri de ortaya koymaya çalışmıştır. Bu bağlamda bazı meselelerde, deliller arasında karşılaştırma yapmış zımnen hilâf kitaplarının genel karakteristiği olan münâkaşa geleneğine de uymuştur.

Zemahşerî çok az yerde takip etmiş olduğu genel metottan sıyrılıp soru sorma üslûbu ile meseleyi sunmuş ve ardından bunu cevaplamıştır.

Zemahşerî, eserinde Ebu Hanîfe ve Şâfiî dışında, bazen Ebu Yusuf ve Muhammed eş-Şeybânî ve Mâlik b. Enes’in görüşlerini de sunmuştur. Hanefî mezhebinde konunun hükmü ile ilgili mezhep içinde ihtilaf varsa bu ihtilafa yer vermemiştir. Fakat Zemahşerî yer yer Ebu Yusuf ile Muhammed eş-Şeybânî’nin Ebu Hanîfe’den farklı olarak Şâfiî ile aynı görüşte oldukları konuları delilleriyle birlikte zikreder.

Zemahşerî bazı meselelerde konu ile ilgili delilleri verdikten sonra, bunlarda bir kapalılık varsa Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasındaki ihtilaf şeklini ve bunun açıklamasını yaparak konunun daha rahat anlaşılmasını sağlamış, bazı meseleleri de sadece aklî delillerle/kıyas yaparak açıklamıştır. Keza Hanefî ve Şâfiî mezhebinin ayrıştıkları noktalarda her iki tarafın bütün delillerini zikretmeyip sadece bir-iki delille yetinmesi Zemahşerî’nin okuyucuya

mezhep görüşlerini öğretmek yerine, geniş bir fıkıh düşüncesini kazandırmayı amaçladığını göstermektedir.

Zemahşerî'nin eserinde kullanmış olduğu hadislerde herhangi bir rivâyet zincirinin bulunmaması, hadislerin tahrîcinin yapılmaması ve Hanefî-Şâfiî mezheplerinden herhangi bir kaynak ismi kullanmamasının sebepleri arasında; eseri mümkün olduğunca muhtasar tutmak, eserde ele alınan konuların ve delillerin fukahâ arasında meşhur olması ve yaşadığı devirde kendisine itimad edilen bir âlim olması gibi hususlar zikredilebilir.

Bununla birlikte eserde, bazı eksiklikler ve hatalar da göze çarpmaktadır. Örneğin Zemahşerî, iki meselede Mâlik b. Enes'ten mezhebin görüşüne muhalif olarak görüş aktarmıştır.

Zemahşerî'nin Şâfiî'den yapmış olduğu alıntılarda ise bir düzensizlik görülmektedir. Kanaatimize göre bu durum; Zemahşerî'nin yaşadığı dönemde, Şâfiî mezhebi içerisinde bu kavramların henüz tam olarak yerleşmemiş olması ve mezhebin farklı kaynaklarında müftâ bih görüşler arasında da farklılıklar olabileceği ihtimalinden kaynaklanabilir. Ayrıca Zemahşerî'nin eserinde mezhep talimi yerine, okuyucuya farklı bakış açılarından meselelere bakabilme yeteğini kazandırabilecek bir fıkıh düşüncesi kazandırmayı amaç edinmiş olması düşünülebilir. Bu sebeple, Zemahşerî'nin meseledeki ihtilafı en iyi yansıttığını düşündüğü görüşü eserine almış olması muhtemeldir.

Durum böyle olmakla beraber aslolan ilgili mezhebin muteber kaynaklarına başvurulması ve bir mezhebin konu ile ilgili hükmünün başka bir mezhep kaynağından öğrenilmemesidir.

KAYNAKÇA

- Apaydın, H. Yunus. "Sıbt İbni'l-Cevzî'nin "İsâru'l-insâf" Adlı Hilâfiyât Eseri Üzerinde Fukahanın Hadisler Karşısındaki Tavrı Açısından Bir İnceleme". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1990): 133-159.
- Aybakan, Bilal. "Füru' Fıkıh Sistematiği Üzerine", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/2 (2006) 5-32.
- Bilik, Abdurrahim. *Zemaşerî'nin Ruûsu'l-mesâil İsimli Eserinde İlm-i Hilâf (Kitâbu'n-Nikâh Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. Trc. Abdulhalîm Naccâr. Kâhire: Dâru'l-me'arif, 1959.
- Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Cuhfî. *Sahîh-i Buhârî*. Kâhire: Mektebetü's-selefiyye, ty.
- Dâvûdî, Ali b. Ahmed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, ty.
- Derdir, Ebul-Berekat Ahmed b. Muhammed b. Ahmed. *Şerhu's-sağîr ala egrabi'l-mesalik*. Kahire: Daru'l-maarif, ty.
- Dihlevî, Şah Velîyullâh Ahmed b. Abdurrahim el-Fârûkî. *el-İnsâf fi beyâni sebebi'l-ihtilâf*. Nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1404.
- Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim el-Kûfî. *Kitabu'l-âsâr*. Nşr.Ebu'l-vefâ el-Efgânî. Kahire: yy., 1355.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ-u 'ulûmî'd-dîn*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ty.
- Hamevî, Ebu Abdullah Şihabüddîn Yakut b.Abdullah. *Mu'cemü'l-üdebâ*. Nşr. Ömer Faruk et-Tabba'. Beyrut: Müessesetü'l-ma'arif, 1999.
- Hâşimî, Abdulhalik b. İsa el-Hanbelî. *Ruusu'l-Mesail*. Thk. Abdulmelik b. Abdullah b. Dehiş. Beyrut: Dâru Hıdır, 2000.
- Hudârî, Muhammed. *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî*. Beyrut: Dâru'l-kalem, 1983.
- Hûfî, Ahmed Muhammed. *ez-Zemaşerî*. Mısır: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, 1966.
- İbn Bedran, Ahmed b. Mustafa el-Hanbelî ed-Dımeşkî. *el-Medhal ila mezhebi'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. Mısır: İdaretü't-tibâ'atu'l-müniriyye, 1346.
- İbn Hacer, Şihabüddîn Ahmed b. Ali el-Askalanî. *Hadis İstılahları Hakkında Nühbetü'l-Fiker Şerhi*. Trc. Talat Koçyiğit. Ankara: A.Ü.İ.F.Yayımları, 1971.
- İbn Hallikân, Şemseddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*. Thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.
- İbn İmâd, Şihabüddîn Ebu'l-Felâh Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahhâr-i men zeheb*. Thk. Abdulkâdir el-Arnâvut -Mahmut el-Arnâvut. Dımeşk: Dâru İbn Kesir, 1986.
- İbn Kutluboga, Ebu'l-Adl Zeynuddin Kasım. *Tacu't-teracim fi tabakati'l-Hanefiyye*. Bağdat: Mektebetü'l-Müsenna, 1962.
- İbn Nedim, Muhammed b. İshak. *Fihrist*. Thk. Rıza Teceddud. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1984.
- İbnu'l-İmâd, Şihabüddîn Ebu'l-Felâh Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahhâr-i men zeheb*. Thk. Abdulkâdir el-Arnâvut-Mahmut el-Arnâvut. Dımeşk: Dâru İbn Kesir, 1986.
- İbnu's-Salâh, Ebû 'Amr b. Abdirrahman eş-Şehrezûrî. *Ullûmu'l-hadîs*. Halep: yy., 1966.
- İsmâil Paşa, Bağdâdî. *Hediyetü'l-'arifîn ve esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-'Arabî, 1951.

- İzmirli, İsmail Hakki. *İlm-i Hilâf*. Byy.: Dersaadet. 1330.
- Karaman, Hayrettin. *Anahatlarıyla İslam Hukuku-I*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1984.
- Karaman, Hayrettin. "Fıkıh". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Ankara: TDV Yayınları, 1996, 13: 1-14.
- Kâsanî, Ala'uddin Ebîbekr b. Mes'ûd. *Bedâi'u's-sanâi fi tertîbi's-şerâ'i*. Mısır: Matb'atu Zekeriyya Ali Yusuf, ty.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn an esmâ'l-kütüb ve'l-fünûn*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1992.
- Koca, Ferhat. *Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesininin Temellendirilmesi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Kuduri, Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed. *Muhtasaru'l-Kudûrî fi'l-fikhi'l-hanefi*. Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1997.
- Kudûrî, Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed. *el-Mevsuatu'l-fikhiyyetu'l-mukarene: et-Tecrîd*. Thk. Muhammed Ahmed Sirac-Ali Cuma. Kahire: Daru's-selâm, 2004.
- Kureşi, Ebu'l-Vefâ Muhyiddin Ebu Muhammed Abdülkâdir. *Cevâhiri'l-mudîyye fi tabakâti'l-hanefiyye*. Thk. A. Muhammed el-Hûlî, Riyad: yy., 1993.
- Leknevî, Muhammed Abdu'l-Hâkim. *el-Fevâidu'l-behiyye fi terâcîmi'l-Hanefiyye*. Beyrut: yy., 1998.
- Malik b. Enes, Ebû Âmir b. Amr el-Asbahi el-Medenî. *el-Müdevenetü'l-kübra*. Thk. Beşar Avvâd Ma'rûf- Muhammed Ahmed Halil. Beyrut: Daru Sadr, ty.
- Merginani, Burhânüddin Ali b. Ebû Bekir Merginânî, *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedâ*. Karaçi: yy., 1417.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîh-i Müslim*. Thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. Mısır: Matba'atu İsa el-Halebî, 1374.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref. *el-Mecmu' şerhu'l-Mühezzeb*. Thk. Zekeriyya Ali Yusuf. Mısır: yy., ty.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref. *Minhâcu't-talibin ve 'umdetu'l-müftin*. Mısır: Matba'atu Mustafa el-Halebî, 1388.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref. *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti sünen-i beşîri'n-nezîr fi usûli'l-hadis*. Beyrut: yy., 1986.
- Özen, Şükrü. "Hilaf". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1996, 17: 527-538.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Teymî. *el-Ensâb*. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1980.
- Serahsî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *el-Mebsût*. Beyrut: Daru'l-marife, 1989.
- Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir. *Tabakâtu'l-müfessîrin*. Beyrut: yy., ty.
- Sübkî, Mahmud Muhammed Hattâb. *el-Menhelü'l-'azbü'l-mevrûd şerhu Süneni'l-İmâm Ebî Dâvud*. Beyrut: Müessesetü't-Târîhu'l-Arabî, ty.
- Şâfî, Muhammed b. İdris. *el-Ümm*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ty.
- Şirâzî, Ebu İshak İbrahim b. Ali b. Yusuf el-Firuzabadi. *el-Mühezzeb fi fikhi'l-İmâm eş- Şafî*. Mısır: Matba'atu Mustafa el-Halebî, 1379.

- Tahavi, Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed Tahâvî, *Muhtasaru't-Tahâvî*, thk. Ebu'l-vefâ el-Afġânî. Kâhire: Dâru'l-kitâbî'l-'arabî, 1370.
- Zehebi, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Thk. Şuayb el-Arnâvut- Muhammed Nuaym el-Arksûsî. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Ahmed. *Ruûsü'l-mesâil*. Thk. Abdullah Nezir Ahmed. Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1987.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Ahmed. *el-Keşşâf an hakâ'ik-ı ğavâmizî't-tenzîl ve uyûni'l-akâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-kitabî'l-'Arabî, 1987.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Ahmed. *el-Fâik fi garibi'l-hadîs*. Thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. Kahire: yy., 1945.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Ahmed. *Divanü'z-Zemahşerî*. thk. Abdüssettar Radîf. Kahire: Müessesetü'l-muhtâr, 2004.